

**NXOPANXOPO WA NDLELA LEYI
KHOSA T.H A PALUXAKA
VUKUNGUNDZWANA HAYONA EKA
TSALWA RA *MULUNGUNTIMA* (AN
ANALYSIS OF CORRUPTION IN
MULUNGUNTIMA BY T.H KHOSA)**

HI
MKHATSHWA M.A

SUBMITTED IN PARTIAL
FULFILMENT

FOR THE DEGREE OF
MASTERS IN AFRICAN LANGUAGES
IN THE
DEPARTMENT OF LANGUAGES

FACULTY OF HUMANITIES
SCHOOL OF LANGUAGES AND
COMMUNICATION STUDIES

AT THE
UNIVERSITY OF LIMPOPO

SUPERVISOR: DR O.R CHAUKE

YEAR: 2014

DECLARATION

I declare that **Nxopanxopo wa ndlela leyi Khosa T.H a paluxaka hayona vukungundwana eka tsalwa ra Mulunguntima (an analysis of corruption in Mulunguntima by T.H Khosa)** hereby submitted to the University of Limpopo, for the degree of Masters of Arts in the Department of Languages has not previously been submitted by me for a degree at this or any other University. This is my work design and in execution, and that all material contained herein has been duly acknowledged.

M.A MKHATSHWA(MRS)	2014
INITIALS AND SURNAME	YEAR

SIGNATURE

(i) XINKHENSO

Ndzi khensa Xikwembu xa le matilweni loko xi hlamurile xikhongelo xa mina xa leswaku ndzi humelela eka tidyondzo ta mina, ku kondza ndzi fika kwala. Loko a swi nga ri tano, a swi nga ta khatisa. Ndzi ba mandla ndzi vuyelela eka Dokodela O.R Chauke lava nga ndzi lehisela mbilu ,na laha a ti haka rimintsu kona, va hakunurile. Ndzi ri eka vona A KHANI MAMBA!!!

Tatana Khosa T.H, a ndzi nge mi siyi ehandle. Ndzi khensa ku tinyiketela ka n'wina. Mi ndzi hakutele ta le mbilwini, ndzi kondza ndzi tshika hi ku xurha. Phoke man?. Munhu wo rhandza vanhu, wo pfumala vuciva. Ndzi ri ku dya I ku engeta. Tatana Albert Mkhathshwa,ndzi khinsama hi matsolo mambirhi,ndzi nkhenisa nseketelo lowo hlamarisa lowu mi wu kombeke ku sukela kwale ka ntangha khume, laha a ndzi hakamerile kona. Mi ndzi tlheriserile exikolweni hi nseketelo wo chavisa, ku fikela namuntlha. Ndzi ri NDWANDWEE'!!!

Vana va mina, ku nga Rhulani, Vutshila, Ntokoto, Nhlantsweko na Mfikelelo. Ndzi ri khensani kokwana wa n'wina,yena Nyanisi N'wa- Samuel Mkhathshwa, lava a va sala va mi phamela, ngopfungopfu wena Ntokoto hikuva a wu ri tivanga na vele ra mina. Ndza ha hlamarisiwa hi rirhandzu ra vona eka nw'ana wa maseve. Va ndzi rhandzile siku leri va nga ndzi vona “ hi ku vula ka vona”. Ndzi nkhenisa ku khomeriwa vana,loko ndza ha handza dyondzo. I NKOMU MHLENGWE!!!.

Manana n'wina Nwa-Gija Mathebula, vamakwerhu;Eric,Sarah,Tinyiko, Norman, Humphires, Albert na Elvis. Ndzi khensa nseketelo wa n'wina. Ndzi ta tshama ndzi ri tati wa n'wina.

XIFUNDZO

Ndzi nga va xidyondzeki xa xiphukuphuku loko ndzo tsandzeka ku fundza mufi tatana loyi a nga yena a ndzi hlohletela hi masiku ku dyondza xikolo, futhi a a ndzi vitana mudyondzisi ndzi nga se byi thwasela. Ndza n'wi fundza yena mufi tatana Mkhacani Daniel Mathebula. Etlela hi ku rhula wena wa ka ncila a va ololi. Mthondolovhani!!!

(II) NKATSAKANYO / NKOMISO

NDZIMA YA 1: Eka ndzima leyi hi ta andlala manghenelo, xitatimende xa xiphiso, xikongomelo xa ndzavisiso, nkoko wa ndzavisiso, maendlelo nhlamuselo ya matheme, mitirho leyi endliweke na nkongomelo.

NDZIMA YA 2 : Eka ndzimana leyi hi ta andlala Matimu ya Thomas Howard Khosa, nkatsakanyo wa tsala na nxopanxopo wa ndzavisiso.

NDZIMA YA 3: Eka ndzima leyi hi ta andlala vumunhuhati hi ntalo.

NDZIMA YA 4: Laha hi ta vulavula hi nkongomelo wa tsalwa.

NDZIMA YA 5: Nkatsakanyo wa ndzavisiso ni swibumabumelo swa kona swi ta andlariwa eka ndzima leyi.

NDZIMANA YA 1.....	1
1.1 MANGHENELO	1
1.2 XITATIMENDE XA XIPHIQO.....	2
1.3 XIKONGOMELO NDZAVISISO.....	3
1.4 NKOKA WA NDZAVISISO.....	3
1.5 MAENDLELO.....	4
1.6 MITIRHO LEYI ENDLIWEKE.....	5
1.6.1 NGOBENI.....	5
1.6.2 MASWANGANYI.....	5
1.6.3 MSEMEDI.....	6
1.6.4 H.A. MACHETE.....	6
1.6.5 K.J. NKUZANA.....	7
1.7 HLAMUSELO YA MATHEMO.....	8
1.7.1 VUKUNGUNDWANA.....	8
1.7.2 VUMUNHUHATI.....	17
2 NKONGOMELO.....	19
NDZIMANA YA 2	27
2.1 MATIMU YA MUTSARI	27
2.2 NKATSAKANYO WA TSALWA	29
2.3 NXOPANXOPO WA NDZAVISISO.....	31

NDZIMA YA 3	42
3.1 VUMUNHUHATI HI NTALO	42
3.2 SWIMUNHUHATWA LESWI NGA ENDZENI KA TSALWA	50
NDZIMA YA 4	58
4.1 NKONGOMELO WA TSALWA	58
NDZIMA YA 5	62
5.1 NKATSAKANYO	62
5.2 SWIBUMABUMELO	63
MATSALWA LAMA TIRHISIWEKE	64

NDZIMA YA 1

1.1 MANGHENELO

Vukungundzwana i ndlela yo biha leyi vanhu va yi tirhisaka ku alela vanhu ku kuma swo karhi leswi va faneleke. Va tirhisa vutlharhi bya makwanga ku tsandzekisa vanhu van'wana, ku humelerisa vuswikoti kumbe tinyiko to karhi leti va nga na tona ehenhla ka mhaka kumbe nchumu lowu va wu tivaka. Ematshan'wini ya ku va munhu loyi a faneleke a kuma ntirho wo karhi, hi vukungundzwana ku ya nghena munhu loyi a nga fanelangiki.

Nkarhi wun'wana vukungundzwana byi nga tikomba hi ndlela yo vanhu va tsandzekisa munhu un'wana havomu ku kuma nchumu lowu wun'wi faneleke, hi xikongomelo xo nyika maxaka kumbe vanghana va vona nchumu lowu nga va faneliki. Endzhaku ka loko vukungundzwana byi ta va byi endlwile, muendli u tala ku va a langutela ku vuyeriwa. Eka *Oxford Advanced Learners Dictionary (1948:328)* ku hlamuseriwa leswi landzelaka hivukungundzwana:

People with authority of power to act dishonestly or illegally in return of money or personal gain.

Marito lawa ya tiyisisa mhaka ya leswaku vanhu lava endlaka vukungundzwana, va va vari ni matimba yo karhi lawa va matirhisaka hi ndlela yo hoxeka hi xikongomelo xo tivuyeriwa. Kasi Stelios, Fleming na Rothernburg (2006:66) vona va ri:

The misuse of organization position or authority for personal or organization gain.

Ntshaho lowu wa ha tiyisisa mhaka ya leswaku vukungundzwana byi tala ku endliwa hi vanhu lava va nga ni swiyimo swo karhi, na leswaku eku endliweni ka vukungundzwana vaendli va byona vatala ku endla hi xikongomelo xo tivuyerisa vona vinyi. Leswi swi va vuyelaka i swilo swo fana na mali, kasi nkarhi wun'wana ku nga va nxiximo kumbe ku hloniphiwa ehenhla ka minchumu leyi nga riki ya vona.

Kasi Zyglidopoulos, Fleming na Rothernburg (2006:67) vona va ri:

Corruption is the term that implies that the perpetrators have some realization, however vague and distant, that they are doing something illicit within the social context in which they operate.

Rodgers, Williams na Round (2006:668) va hlamusela vukungundwana loko va ku: *"It includes actions taken by employers and which contravene national laws"*.

1.2 XITATIMENDE XA XIPHIQO

Mhaka ya vukungundzwana hi yi vona yi humelela siku na siku. Ku nga va emitirhweni kumbe eku hanyeni. Vukungundzwana bya le mitirhweni byi hlamuseriwa hi Davis (2003:53) hi ndlela leyi:

Among the many challenges facing public services in developing countries corruption remains one of the pervasive and the least confronted.

Vukungundzwana bya le mitirhweni hi byona hi nga kuma byi ri xiphiso mayelana ni tsalwa ra Mulunguntima.

Eka tsalwa ra Mulunguntima (1984) Khosa u kombisa vukungundzwana hi ku yiva cheke a ya hakela xikweleti xa Chavalala xa ka Ok eTzaneen. Hi vona Hlongwani na kambe a dlayisa Mathebula hi ku n'wi tshikisa ntirho a nga se thoriwa eka Prestige Publication Enterprises (PPE).

1.3 XIKONGOMELO XA NDZAVISISO

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku lava ku kombisa hilaha vukungundzwana byi humelelaka hakona na ku kombisa hi laha vanhu van'wana va xanisekaka hakona, ku kombisa na leswaku vaendli va byona va swi tiva leswaku leswi va swi endlaka a swi basangi, kambe va tifisa mapfalo.

1.4 NKOKA WA NDZAVISISO

Nkoka wa ndzavisiso lowu i ku dyondzisa vanhu lava va endlaka vukungundzwana leswaku bya onha. Ku lemukisa vanhu leswaku vukungundzwana hi byona byi hlwerisaka nhluvuko etikweni ra hina. Ngopfu-ngopfu eka swiyimo laha u kumaka leswaku vanhu lava nga ringanelangiki va thoriwa hi vukungundzwana eka switulu swa le henhla laha u kumaka ku siyiwa ehandle vanhu lava va nga na vuswikoti.

Wun'wana nkoka wa ndzavisiso lowu ku ta va ku lemukisa vanhu leswaku vukungundzwana byi nga lawuriwa loko vanhu vo tiva timfanelo ta vona xikan'we ni ku ti tirhisa hi mfanelo Xikombiso, ku ka va nga miyeli loko va byi vona byi endlwa eka munhu un'wana na ku ka va nga miyeli na swona loko swi endlwa eka vona. Nkarhi wun'wana ku tiva mitirho ya vona kahle na ku yi tirha hi ku hetiseka swi nga pfuna ku tsandzisa lava va lavaka ku byi endla eka vona.

1.5 MAENDLELO

Eka ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa maendlelo ya nxopoxopo wa vundzeni bya tsalwa. Lawa i maendlelo lawa ha wona matsalwa ya xopaxopiwaka ku tlhela ku paluxiwa mhaka yo karhi eka tsalwa. Xikongomelo xa ku tirhisa muxaka lowu wa maendlelo i ku lava ku kuma mahungu lama ma fambelanaka kumbe hungu ra ndzavisiso lowu. Mickee u kombisa nakambe leswi talaka ku humelela loko ku tirhisiwa ndlela leyi ya nxopoxopo wa vundzeni bya tsalwa loko a ku:

When we perform textual analysis on text, we make an educated guess at mostly, likely interpretations that might be made of that text.

Eka ntshaho lowu hi vona maendlelo ya “textual analysisi” lawa hawona swidyondzeki swi humelerisaka nkoka wa hungu ha kanyingi, ku fana na ku hlamusela hungu hi ndlela ya vutshila swinene. Kasi Crystal (1985:7) u hlamusela maendlelo ya nxopoxopo wa tsalwa hi ndlela leyi:

Text analysis is skill of deconstructing media text that is detailed examination of the way in which a text has been constructed to convey the message.

Laha ka ntshaho lowu ku hlamuseriwa leswaku “textual analysis” i vuswikoti bya ku vutihlanganisi bya mahungu yo karhi ku kambela hi vuenti hi ndlela leyi hungu ha roxe ri tihlanganisaka ku humelerisa mahungu yo karhi. Ku yelana ka ntshaho lowu na leswi ndzi vulavulaka hi swona laha ka ntshaho lowu, i ku humelerisa hungu leri ndzi vulavulaka ha rona, ku nga vukungundzwama lebyi endliwaka hi vanhu masiku hinwawo.

1.6 MITIRHO LEYI ENDLIWEKE

1.6.1 NGOBENI (2012)

Ngobeni u tsarile dyondzo ya yena ya masitasi hi nhlokomhaka ya nxopoxopo na mapaluxelo ya vafundhisi eka tsalwa ra *Mibya* ya Nyekanyeka hi B.K Mtombeni na Byi n'wi khele matluka hi Malungana M. Eka ndzavisiso lowu Ngobeni u paluxa ndlela leyi vafundhisi va tikhomeke hiyona etikweni na le tikerekeni. Ngobeni u kombisa na hilaha swi olovaka hakona ku nghenisa vafundhisi eka timhaka ta vukungundzwana hayona. Ndzavisiso lowu, a wu paluxi vukungundzwana hi vuenti kambe wu kombisa vukungundzwana tanihi xiphemu xa ku tsana ka vafundhisi. Ndzavisiso lowu wu ta hi pfuna swinene eka ku twisisa ni ku hlamusela vukungundzwana.

1.6.2 MASWANGANYI (2009)

Maswanganyi u endle ndzavisiso wa dyondzo ya masitasi hi hakelo ya swiendlo "poetic justice", eka tsalwa ra *N'waninginingi ma ka tindleve* hi F.A Thuketani. Eka ndzavisiso wa yena Maswanganyi u kombisile leswaku munhu un'wana na un'wana u kuma hakelo ku ya hileswi a swi endlaka. Hi marito man'wana ku naswin'wana leswi a swi endlaka ku nga leswo biha kumbe leswinene. Ndzavisiso lowu wu paluxa leswaku loko munhu a endla swo biha, u ta hakeriwa hi swo biha, kasi loko a endla leswinene, u ta hakeriwa hi leswinene. Ndzavisiso lowu wu ta hi pfuna ku twisisa maendlelo ya nxopaxopa wa matsalwa.

1.6.3 MSIMEKI (1998)

Msimmeki (1998) u endlile ndzavisiso wa dyondzoya masitasi hi *Characterization in Murhandziwani* by S.J Baloyi and *Manyunyu ya Xitsotso* hi T.H Khosa. Eku lavisiseni ka yena u thumbile leswaku ndlela leyi vatsari lavambirhi va yi tirhiseke ku humelerisa swimunhuhatwa a yi fani, ya hambana. Eka Murhandziwani, mutsari hi yena a nga eku runguleni ka leswi swi humelelaka ni ku hlamusela swimunhuhatwa swa yena. Kasi eka *Manyunyu ya Xitsotso* kuna ku hambana, hikuva laha swimunuhatwa swa tivulavulela. Mulavisisi u boxa mhaka ya nkoka ya leswi a swi kumeka eka nxopaxopo wa swimunhuhatwa swa Khosa, leswi swi seketela marito ya Marivate (1985) ya leswaku Khosa u humelerisa vuswikoti swinene loko a vumba swimunuhatwa. Ndzavisiso lowu wu ta hi pfuna ku kombisa nkoka wa ku dyondza no tiva mavumbelo ya swimunhuhatwa eka tinovhele.

1.6.4 MACHETE (2001)

Machete (2001) eka ndzavisiso lowu a wu endleke wa dyondzo ya masitasi u paluxa dyondzo leyi a yi kumeka eka tinovhele tin'wana ta Xitsonga. U langutile eka tinovhele leti nga tsariwa ku sukela hi malembe ya va 1938 ku ya fika eka 1998. U kotile ku kambisisa mhaka ya nhluvuko ku ya hi malembe loko ya ri karhi ya famba. U xopaxopile ngopfu a langutile eka swiyenge swo karhi swa novhele. A a langute ngopfu eka nkongomelo, kungu, swimunuhatwa, mbangu kun'we ni ririmi.

Machete (2001) u hlengeletile tinovhele leti a ti koteke kutani a tirhisa ndlela ya vutshila ku kota ku humelerisa ku vonakala loku se ku nga kona eka nxopaxopo wa yena. Ndzavisiso lowu wu ta hi pfuna ku kota ku yisa emahlweni ntirho wo languta loko ku ri ni ku cinca ko antswa eka tinovhele.

1.6.5 NKUZANA (1996)

Nkuzana (1996) u endlile nxopaxopo wa dyondzo ya yena ya vudokodela hi A criticalassessment of B.K.M Mthombeni creative works. U lavisisile hi matirhiselo ya ririmi na xitayila ku katsa na ririmi ro lulamisiwa. U lavisisile na leswi landzelaka: nkongomelo, mpfilungano, ntlimbo ni vumunuhati. U paluxile swiyenge leswi hinkwaswo a ri karhi a xopaxopa matsalwa ya mitlangu. Mitlangu leyi a nga yi xopaxopa i ya a: Malangavi ya mbilu, Vuhlangi bya vuhlangi, Mihizo ya kayivela na Swirungulwana swa Mavala ya yingwe na Ndzhaka ya vusiwana, Vutsari bya B.K.M Mthombeni byi kombisiwa byi ri byona lebyi byi veke ni nhlohlotelo lowukulu eka vanhu ku va va kota ku hlaya no rhandza ku hlaya matsalwa eka ririmi ra Xitsonga. Nkuzana u tirhile hi vukheta na vutshila ku endla mindzavisiso. Ntirho wa Nkuzana wu ta hi pfuna ku xopaxopa tsalwa ra *Mulunguntima* hi Khosa T.H.

1.7 NHLAMUSELO YA MATHEME

1.7.2 VUKUNGUNDZWANA

Vukungundzwana i ndlela yo biha leyi vanhu va yi tirhisaka ku alela vanhu ku kuma swilo swo karhi leswi swi va faneleke. Leswi swi seketeriwa hi Oxford AdvancedLearners Dictionary (1948:2610) loko yi ku:

People with authority of power willing to act dishonestly or illegally in return for money or personal gain.

Ntshaho lowu wu katsa na leswaku vaendli va vukungudwana vatala ku va va langutele ku vuyeriwa ku nga va ku vuyeriwa hi mali kumbe swin'wana leswi nga va tsakisaka kwala vuton'wini.

Eka tsalwa ra *Mulunguntima*, hi vukungundzwana Johnson Hlongwane a alela Ephram Christian Chavalala ku kuma ntirho wa vuhlanganisinkulu efemeni ya Prestige Publication Enterprises. Chavalala hi yena a nga ni vutivi ni vuswikoti lebyi ntirho lowu wu byi dingaka kambe hikokwalaho ka mavondzo Hlungwane u ri:

Mani? Chavalala, a ku na xa Chavalala wa kwihl lexi xi nga ta kuma xitulu xa vuhlanganisinkulu laha femeni leyi (p1)

Vukungundzwana lebyi Hlungwane a nga na byona byi n'wi kucetela ku ya lava Mathebula loyi a nga wu tiviki na ntirho wa kona. Mathebula a a tirha eka *The Summit News* laha a tirha ntirho wa vugalachi bya swiba hungwe. Ntirho lowu wu hambanela kule na lowu wa vuhlanganisinkulu. Hlongwane u ala hambani van'wana va n'wi tsundzuxa hi ku hoxeka ka Maendlelo lawa. Loko Mukhari a n'wi lemuxa u ri:

Swi ta endlisa ku yini ku va Mathebula a kuma ntirho lowu ku ri leswaku a nga tirhi eka feme leyi? (P2)

Loko Mukhari a ya emahlweni a tsundzuxa Hlongwane hi vukungundzwana lebyi a nga eku byi endleni u ri:

Phela ntirho wa vuhlanganisinkulu wu lava munhu loyi a nga ni ntokoto. Ephraim u ni ntokoto wa wona. Mathebula ova mugalachi wa swiba hungwe ntsena. Mitirho leyimbirhi a yi fani.

Vukungundzwana bya Hlongwane byi vonaka na loko a endla hi vutlhari leswaku Chavalala a vonaka a ri loyi a nga ringanangiki ku a nga ya eEurope. Laha u tirhisa vukungundzwana hi ku tirhisa xiyimo kumbe ku languteka “physical appearance”. U vula leswi loko a ringeta ku khorwisa mininjhere Brooks leswaku Chavalala a nga fanelanga:

We can't allow a person with rickety legs to go squat walking in Europe, chief. He is too young to go to Europe. He is too short physically to be a good delegate (p28)

Vukungundzwana byi n'wi pfala mahlo ku kota ku vona leswaku ntirho lowu Chavalala a a fanele a wu tirha a wu lava ntokoto, vutshila hambu byi ri vuswikoti, xikan'we na ku va munhu a wu thwaserile. Yena u tirhisa marito ya va “rickety” ku nga leswaku Chavalala u ni marhengwe. Na va “too short” leswi vulaka leswaku u kome ngopfu. U vula na leswaku yena u na yena munhu loyi a nga kumaka ntirho lowu, a ta tlhela a vona leswaku hi yena a nga ta ya eEurope. U vula marito lawa:

“Ndzi ta vona leswaku ntirho lowu wu kuma hi yena Mathebula. Mathebula futhi I munghana wa mina” (p2)

Lebyi i vukungundzwana lebyi nga lo dlu, erivaleni. Bya ku thola maxaka ni vanghana eka swivandla swa mitirho, ku tshikiwa vanhu lava va nga ni vuswikoti, kumbe lava va thwaseleke mitirho yaleyo. Laha Hlongwane u lava ku thola Mathebula hikuva i munghana wa yena. Eka vukungundzwana vanhu va tala ku lava ku vuyeriwa kumbe ku tivuyerisa. Hlongwane u na matimba lawa a lavaka ku ma tirhisa ku tivuyerisa u ri:

Mathebula i wanuna.Wa hanyeka...Mathebula hi nga hamba hi ya tima torha swin'we le hodela. Hi nga oxa swin'we nyama le bucareni ya ka Mabunda.

Hlongwane u endla vukungundzwana a langutele ku vuyeriwa hi byala na nyama. Swi ri leswi vulaka leswaku u langutele "personal gain". A nga vileli hi vumundzuku bya feme leyi a tirhaka eka yona. Ntsena loko yena a enerisa ku titwa ka yena xikan'we na ku alela munhu loyi ntirho lowu wu n'wi faneleke hi ku tirhisa matimba lawa a nga na wona.

Hlongwane u tlhela a ya emahlweni hi vukungundzwana a luka mano yo dlayisa Chavalala no n'wi hlongorisa entirhweni hi ku yiva cheke a ya hakela xikweleti xa Chavalala evhengeleni ra ka OK eTzaneen. Leswi a swi hlohleteriwile hi leswi rhengu ra yena ro tsandzekisa Chavalala a ri hlulekile. Kutani a ta na mano yo endla leswaku Chavalala a vonaka a nga fanelangi hikokwalaho ka leswi a nga khamba. Loko Hlongwani a endla rhengu leri u katsa na vanhu van'wana ku humelerisa kungu ra yena. Maria xigangu xa Mathebula hi yena a nga hakela cheke leyi, ari karhi a hamba a ku hi yena Nyeleti Mthombeni. Jerico hi yena a nga fojara misayino ya mininjhere a tlhela a hakeriwa mali yo ringana dzana ra tirhandi (R100.00). Hlongwane hi ku tsaka, u themendhela vukungundzwana lebyi a ku:

Chavalala na Nyeleti hi kona vafambile. Thevu u sungula ntirho hi Musumbhunuku. Maria ku nge heli mavhiki u nga si sungula na wena. Cheke leyi! Ndza mi byela yi hetelele ku navela ka mina.Chavalala xi lava ku ndzi tekela xitulu. A ndzi xi lavi xifanyetana lexiya na swintsanana. A ndzi xi lavi.

Nhlohlotelo lowukulu wa leswaku Hlongwane a endla vukungundzwana lebyi hi leswi a vengaka Chavalala. U vona onge Chavalala wa n'wi yeyisa. U chava na ku

tekeriwa xitulu lexi a a xi tirhisa hi ndlela ya vukungundzwana. U vula leswaku Chavalala u tiendla yena. Hi vukungundzwana u tinyika ni xiyimo lexi a nga ri ki na xona. Xiyimo xo thola no holela vatirhi. U vula leswi:

Hi hina tingwenya ta feme leyi. Hi tiva tikhona ta yona hinkwato. Ndzi ta vona leswaku swi hatla swi endleka leswaku u kuma ntirho lowuya....na loko vanhu va hlangana na wena va ta ku vona kan'we leswaku u huma entirhweni. Swiambalo a ha ha vuli, phela ha holela la femeni leyi. A hi tlangi (p49).

U rivala leswaku ku fana na van'wana na yena o holeriwa. Kambe laha u vulavula na Mathebula tani hi muthori na muholeri. Hikokwalaho ka vukungundzwana, Hlongwane swi n'wi vangela mavun'wa ehenhla ka Chavalala u vula leswaku Chavalala a nga n'wi xiximi. Xikombiso xin'wana xa leswaku Chavalala wa delela i ku famba a ya etinhlengeletanini a nga n'wi lelangi, Hlongwane u ri:

Mhaka leyo u pfa u endla tinhlengeletano kumbe ku ya kun'wana u nga ndzi byelangi a ndzi twanani na yona...Hi fanele hi tirhisana nandzuwe. (p4)

Leswi swi endlaka leswaku Hlongwane a nga rhandzi loko Chavalala a ya etinhlengeletanini i ku tichava. U chava leswaku vukungundzwana bya yena byi nga hela matimba loko vanhu vo vona vuswikoti lebyi Chavalala a nga na byona, hikuva hi ntiyiso Chavalala a a nyikiwile a tlhela a tlhariha ku tlula Hlongwane. Hlongwane a nga chavi ku swi vula a byela vanhu van'wana leswaku yena Chavalala wa n'wi venga. Siku rin'wana u byela Mukhari a ku:

Ndzi nge heri ndzi xi tsakerile xifanyetana lexi.
Ni ku xi susa laha femeni ndza swi tsakela (p4)

Hlongwane u venga Chavalala hi mbilu ya yena hinkwayo. Vukungundzwana byo lava ku thola munghana wa yena Mathebula byi n'wi pfala mahlo ku vona leswaku Chavalala i xibye xa nkoka hikuva u ni vutivi bya ntirho. Hlongwane u ala a ri karhi a kombiwa leswaku Chavalala u na vuswikoti Mukhari u ri:

Swi nga endlaka leswaku wena u nga ri na
vutivi lebyi byi enteke hi tlhelo ra ntirho wa
vuhlanganisi (p4)

I ntiyiso Hlongwane u hava vutivi lebyi byi enteke hi ntirho wa vuhlanganisi. Na yena n'wini swi tiva leswaku u hava vutivi lebyi byi dingekaka. Leswi hi swona leswi a swi fanele swi n'wi nyika ku twisisa leswaku ku fanele ku fanele ku nyikiwa munhu wo karhi loyi a nga na byona vutivi lebyi lavekaka. Munhu, loyi u kona kwalahaya femeni. Loko Mukhari a tiyisisa mhaka leyi u ri:

Mina ndzi vona swi antswa ku va mi nyika yena
Ephraim ntirho lowu. Hi yena a wu tivaka. (p5)

Ku tiviwa ka ntirho hi Ephraim Chavalala hi swona leswi a swi fanele swi tekeriwa enhlokweni leswaku a thoriwa. Vukungundzwana lebyi Hlongwane a nga na byona byi n'wi endla a twisisa leswaku loko yena a byi pfumela vutivi, swi nga antswa a

endla rhengu ra leswaku ntirho lowu wu kumiwa hi munghana wa yena, George Mathebula leswaku ku ta thoriwa yena. Loko Hlongwane a pimanyeta mhaka yak u thoriwa ka Mathewula u ri:

Ndzi ri Mathebula u tat a teka ntirho lowu wa vuhlanganisinkulu. Ndzi vile ndzi rhumile Maceke leswaku a ya n'wi byela ata a ta ndzi vona. (p5)

Mathebula loyi a vulavulaka hi yena leswaku u ta ta a ta teka ntirho lowu wa vuhlanganisinkulu a nga wu thwaselanga ntirho lowu. U hava ntokoto eka ntirho lowu. Hlongwane o vona swi antswa ku nyika yena, ku nga ri ku nyika loyi wu n'wi faneleke, ku nga Chavalala. Ntirho lowu Mathebula a a tirha wona wa hambana na lowu Hlongwane a n'wi vitanelaka wona. Loko Hlongwane a tsundzuxiwa hi Mukhari u ri:

Phela ntirho wa vuhlanganisinkulu wu lava munhu loyi a nga ni ntokoto. Ephraim u ni ntokoto wa wona. Mathebula o va mugalachi wa swiba-hungwe ntsena. Mintirho leyimbirhi a yi fani. (p2)

A a ta byela mani? Hlongwane a hetile hi ku lava ku nyika munghana wa yena ntirho lowu. U na swikongomelo ehenhla ka maendlelo lawa. U lava ku va na vanghana ekusihliva lava va nga ta endla ku rhandza ka yena. Lava va nga ta tshama ehansi ka yena na va n'wi yingisela no endla hi laha yena a lavaka ha kona. Hlongwane u ri:

Mathebula i wanuna. Wa hanyeka. Chavalala u tshama u xi vona xi jikajika na hina loko xi chayisile entirhweni? Mathebula hi nga hamba hi ya tima torah swin'we le hodela. Hi nga oxa

swin'we nyama le buchareni ya ka Mabunda ku
nga ri Chavalala. (p2)

Hlongwane u na maendlelo ya vukungundzwana. U lumbeta Chavalala leswaku wa
nwa byala, a tlhela a ta na le ntirhweni a nwile. Ku ri leswaku yena hi yena a nwaka
byalwa a ri entirhweni. Loko Louisa a vulavula na Mlambo u ri:

Johnson Hlongwane. A a nga heli kwala. A va
pfa va yiva va nwa mabyalwa kwala. (p103)

Hlongwane loko a yivile cheke hi ku lava ku hlongorisa Chavalala, loko a vona
leswaku swilo swi yima hi yinwana ndlela hikokwalaho ka vulavisisi bya fokisi
Mlambo u tlhela a pimanyeta ku ya endla vukungundzwana bya marijisitara ku dlaya
vuthala. Mutsari u ri:

A yi ri mhaka leyi a va twananile na Mathebula
loko va ri le nambyeni wa Ritavi. Ntwanano wa
vona a wu ri wa leswaku Hlongwane u fanele
ku ya kambela marijisitara a vona leswaku wa
ma swekanyana. (p85)

Lexi xi endlaka leswaku a ma swekanyana i vukungundzwana byo lava ku dlaya
vuthala bya manyala lawa ya nga kona eka mhaka ya ku yiviwa ka
cheke. Vukungundzwana bya ku yiva cheke a byi kongomisiwile eka swilo swimbirhi.
Ku hlongoriwa ka Chavalala na Nyeleti na ku thoriwa ka Mathebula na Maria. Hi hala
tlhelo Nsatimuni na yena u fanele a hlongoriwa lahaya femeni hikuva a nga landzeleli
milawu ya Hlongwane. Endhawini ya Nsatimuni ku ta nghena n'wana malume wa
Hlongwane Ximphephana. Mutsari u ri:

Nsatimuni na yena o fanela ku hlongoriwa laha ntirhweni. Ku na Ximphephani n'wana malume wa yena Hlongwane, wa hala ka Ngove loyi a nga kumaka ntirho lowu wa ku basisa. (p72)

Maendlelo lawa ya vukungundzwana ya hetelela ya nga humeleli. Leswi Hlongwane a a nga chavi ku ya emahlweni hikuva a a tshemba leswaku u ta tirhisa mirhi ya n'anga ya yena Ngoveni kumbe Xingovenana. Eka Ngoveni u yela ku ya ringeta ku yima endleleni ya Mlambo ku ya emahlweni a endla vulavisisi lebyi nga ta n'wi dlayisa. Hlongwane loko a tiyisisa mhaka leyi u ri:

Phorisa leri ro fanele ku yima-yimiwa. Ro fanela ku pfalleriwa ndlela. Maendlelo ya rona a ma basangi kahle. Ri ni mahlo ya mavona-kule. (p93)

Eka Ngoveni hala tlhelo Hlongwane a a yela ni ku ya tiyisa xitshungulu xa yena leswaku loko a vulavula lahaya femeni hambini mininjhere a n'wi yingisa. Loko a fikile kwale ka Xingovenana a nyikiwa timhamba to hlamba a ri karhi a vula mavito ya vanhu lava a va fanele va endla ku rhandza ka yena. Mutsari u ri:

Kwalaho xi sungula ku tiphata xivongo mfana ka Zinjiva. Xi sungula ku tikapitela hi mati. Xi vulavulela. Xi rhanga hi Chavalala... xi vuya hi Mlambo xi ya tlatlata. Xi ta ta hi Nyeleti xi ya dlidlirita. Brooks xi koka hi rhimila... (p118)

Vukungundzwana byi n'wi xanisile ngopfu hikuva hinkwaswo leswi a swi n'wi pfunangi nchumu. Loko a vona leswaku swilo swi teka xivumbeko xin'wana, u ehleketa ku ya kuma gqhweta Lunga Khuzwayo. Hambiswiritano swilo a swi fambanga hi yona ndlela leyi a a lava yona. Loko Lunga a nga se ta a ta n'wi yimelela eka vukungundzwana bya yena, Hlongwane se a a hlangane nhloko. U sungule no hluvula swiambalo a sala a nga ambalanga. Loko a fika entirhweni a

chavisa vatirhi ku ri hi ku hlangana nhloko. U hetelela a tikhiyela endzeni ka hofisi a nga ambalangi. Leswi hi swi twa loko Brooks a ku:*He locked himself in his office naked. He must be insane.*

Leswi a swi tsandzisangi maphorisa ku n'wi khoma. U yile a ya kumana na vanghana va yena va Mathebula, Maria na Jericho.

1.7.2 VUMUNHUHATI

Vumunhuhati i ndlela leyi hayona mutsari a tirhisaka nyiko kumbe vuswikoti bya yena ku vumba swimunhatwa endzeni ka tsalwa. Leswi swi seketeriwa hi Webster (1986) loko a ku:

Is the method used by a writer to develop a character showing the character's appearance display action and reveals thoughts.

Mutsari u kota ku vumba emiehleketweni ya muhlayi ku fikela laha ximunhuhatwa xi hundzukaka munhu wo hanya, loyi u nga n'wi vengaka kumbe ku n'wi rhandza hambu ku n'wi twela vusiwana.

Ku na minxaka yimbirhi ya vumunhuhatwa. Ku na muxaka lowu vuriwaka "Direct definition" na "Indirect presentation". Eka "direct definition" mutsari u hlamusela hi ku hetiseka vumunhu bya ximunhuhatwa, u hlamusela hi ku languteka ka ximunhuhatwa hambu ku ri hi mahanyelo ya xona. Mutsari a nga jikajiki kambe u ba nhloko ya mhaka. Eka tsalwa ra *Mulunguntima*, Khosa a nga yi tirhisangi "direct definition". Ndlela ya vumbirhi i "indirect presentation".Eka ndlela leyi mutsari u nyika nhlamuselo hi ximunhuhatwa. Swi sala eka muhlayi ku twisisa leswaku ximunhuhatwa lexi ku

vulavuriwaka hi xona xi na mahanyelo ya njhani, kumbe i munhu wa njhani. Eka tsalwa ra **Mulunguntima** ku tirhisiwile maendlelo ya “indirect presentation”. Loko mutsari a hlamusela hi tafula ra Hlongwane, muhlayi u hetelela a swi vonile leswaku Hlongwane u na vusopfa kambe yena a nga vulangi. Loko mutsari a hlamusela hi tafula ra Hlongwane u ri:

Tafula ra yena ri lo pyi, hi tifayili, marhisiti, mapapila ni tibuku. Loko ko tshuka ko wela hele ku kuma rona i ntirho wa siku. Nsikiti yona a ha ha vuli yi nga kala yi tlhotlhorha ni swinsikitana. (p1)

Hi tlhela hi vona Khosa a tirhisa “indirect presentation” loko a vulavula hi Chavalala a ku:

A a ambarile suti ya ntima, ya minkhwati yo basa. Thayi na yona a yi ri ya ntima, yi bombela hembhe yo basa paa! Tintanghu ta ntima ti vangama bya vuntshwa hi ku pholichiwa. (p2)

Eka nhlamuselo leyi nga laha henhla a hi byeriwa hi mutsari leswaku Chavalala i munhu wo tirhandza naswona wo basa, kambe mutsari u hi nyika nhlamuselo leyi loko munhu a heta ku hlaya a swi vonaka leswaku Chavalala i munhu wo tirhandza no basa a tlhela a ambala hi mfanelo. Leswi swi endla na leswaku hi miehleketo muhlayi a twisisa na vumunhu bya Chavalala leswaku i munhu wa mahanyelo lawa ya amukelekaka evanhwini. Mikarhi yo tala, ndlela leyi munhu a ambalaka hi yona yi yelana swinene ni mahanyelo ya yena.

Mutsari u tlhela a tirhisa maendlelo ya “indirect presentation” hi Nsatimuni. A nga vuli leswaku Nsatimuni i wansati wo kariha ngopfu kambe muhlayi endzhaku ko hlaya u

hetelela a swi vona leswaku Nsatimuni i wansati wo kariha wo pfumala nhlonipho loko a pfukiwile. Leswi hi swi vona loko Nsatimuni a rhumiwile hi Hlongwane ku ya xava swakudya. Nsatimuni u ri:

Ndzi tholeriwe ku ta xavela wena tisopo ni maswinkwa mina?... swona ndzi lo thola hi wena? A ndzi tholangi hi feme? (p20)

Nsatimuni u tlhela a ya emahlweni a kombisa ku ka a nga tirheki loko a ku:

U toloverile. A hi mina un'wana wa lava u tshamelaka ku va chavisa. Mina ndzi Nsatimuni mina. Ndzi huma eswitandini le ka Homu.... Ndzi hanya hi guxe mina. A ndzi hanyi hi xinkwa na sopo. U ndzi languta kahle u nga ndzi endli ku fana na xigangu xa wena. (p20)

Vulavulelo leri ri kombisa ku nga hloniphi. Ri tlhela ri kombisa leswiya va nge i ku caca kumbe ku rhukana munhu. Laha a hi byeriwangi hi mutsari leswaku Nsatimuni i munhu wo caca, kambe hi swi kuma endzhaku ka ku hlaya, kutani muhlayi a tikumela hi yexe vumunhu bya Nsatimuni.

2. XIKONGOMELO

Eka ndzavisiso lowu hi lava ku kombisa hi swilo swinharhu.

1. Ku kombisa hilaha vukungundzwana byi humelelaka hakona.
2. Ku kombisa hilaha vanhu van'wana va xanisekaka hakona hikokwalaho ka vukungundzwana.
3. Na leswaku vaendli va vukungundwana va swi tiva leswaku a swi kahle.

1. KU KOMBISA HILAHA VUKUNGUNDZWANA BYI HUMELELAKA HAKONA

Vukungundzwana byi tala ku humelela hikokwalaho ka makwanga lawa vaendli va byona va nga na wona. Eka tsalwa ra *Mulunguntima* hi vona makwanga ya Hlongwane ya n'wi vangela vukungundzwana. Hlongwane i mupfuneti wa mininjhere (assistant manager) kambe u lava na lowu wa vuhlanganisinkulu lowu a wu fanele wu nyikiwa chavalala. Ku ala ka ku va Chabalala a nga wu kumi ntirho wa vuhlanganisinkulu ku paluxiwa hi ntshaho lowu nga laha hansi loko a ku:

Loko mina Zinjiva ndza ha ri mupfuneti wa mininjhere wa feme leyi, xifanyetana lexi Chavalala xi nge heli na siku na rin'we xi nunhwile ku tlakuseriwa eka xitulu lexiya. A xi nga pfuki xi xi kumile. Ndza hlambanya mina m'fana ka Sono. (p1)

Ku seketela leswaku i makwanga, vanhu lava va endlaka vukungundzwana bya le mintirhweni va tala ku va va ri eka swiyimo swa le henhla kumbe swa kahle, kambe va kumeka va ha lava ku xaveriwa byala ni nyama hi vanhu lava holaka mali yintsanana.

Loko Hlongwane a ri karhi a bumabumela Mathebula leswaku a nga wu kota ntirho wa vuhlanganisinkulu a nga yi siyanga mhaka ya nyama na byala. U ri:

Mathebula hi nga hamba hi ya tima torha
swin'we le hodela. Hi nga oxa swin'we nyama
le bucareni ka Mabundza. (p2)

Hi tlhela hi vona makwanga ya Hlongwane loko atinyika na swiyimo leswi a a nga ri na swona hi ntiyiso. Swiyimo swo fana na ku hi yena a tholaka efemeni. Hlongwane hi ntiyiso ova mupfuneti wa mininjhere, kambe yena u tinyika na xiyimo xo thola eka swivandla leswinkulu, Lowu wu nga ntirho wa "board". Loko a ri karhi a tivangele ntirho lowu hi makwanga u ri:

Kambe ndza ku byela, Chavalala xi nge wu
kumi ntirho lowuya wa vuhlanganisinkulu. Va ka
Zinjiva hinkwavo ndza hlambanya ku fuma mina
la! (p5)

Nkarhi wun'wana vukungundzwana byi vangiwa hi mavondzo. Loko murhangeri a ehleketelela leswaku loyi a nga ehansi ka yena u lava ku n'wi hundza. Ku nga va hi tidyondzo kumbe ku ri hi matirhelo. Leswi swi tala ku tsona varhangeri volavo vurhongo. Va endla hi matimba ku siveleta leswaku vanhu volavo va nga tlakusiwi. Ku chava loku ku vanga mavondzo lawa ya va kucetelaka ku endla vukungundzwana. Chavalala efemeni leyi swi tikomba a tirha hi ku chivirika leswi swi endlaka leswaku vatirhikulobye ni vathori va yena va n'wi tsakela no tshemba leswaku hi yena a faneriwaka hi xivandla xa vuhlanganisinkulu. Loko Mukhari a vulavula hi Chavalala u ri:

Kambe hi nga va rivala leswaku Ephraim hi
yena a nga sungula ntirho lowu wa
vuhlanganisinkulu laha femeni leyi... Hi yena a

tivaka ntirho lowu wa vuhlanganisinkulu hi vundzeni-ndzeni. Feme leyi namuntlha yi tiva hi mani na mani hi mhaka ya yena. (p1)

Kambe ematshan'wini yo Hlongwane a tsaka hi mitirho leyi endliwaka hi Chavalala, o n'wi vondzoka. U chava ku tekeriwa xitulu. U ri:

Ndzi ri a hi xona xo tekeriwa ehansi xifanyetana lexiya. Xi nga ndzi menula dyambu xi lo hisi, exitulwini. (p15)

Swin'wana leswi endleka leswaku Hlongwane a vondzoka Chavalala hi leswi a rhandziwaka ngopfu Chavalala hi dayirekitara yena nkulukumba Briggs. Leswi swi nyanyisa mavondzo ya Hlongwane eka Chavalala. Kun'wana loko Hlongwane a gungula hi ta vuxaka bya Chavalala na Briggs, Hlongwane u ri:

Xi bula yini na Briggs hi thelefoni? Xi n'wi byela yini siku na siku? A xi hlevi hina? Hikokwalaho ka yini mhaka ya kona xi nga byeli mina? Phela hi mina murhangeri wa xona... Hi mina mulungu wa xona. (p2)

Mhaka ya ku rhandziwa ka Chavalala hi Briggs yi vangwiwa hi ku tshembeka ka yena, ku tirha hi ku tinyiketela entirhweni, kambe Hlongwane u na mavondzo ehenhla ka swona. Ngopfungopfuwa nyowela loko Chavalala a fonelana na Briggs. Hlongwane u byela Chavalala a ku:

Wa ndzi byela loko u fonelana na dayirekitara? Mhaka ya wena leyo fonelana na nkulukumba Briggs le Joni yi fanele ku hela. (p4)

Hlongwane hikokwalaho ka vukungundzwana u tsutsuma hambi a nga hlongorisiwi. U ehleketa leswaku loko Chavalala a vulavula na Briggs u vulavula hi yena, kumbe wa n'wi hleva. Leswi swi endla leswaku Hlongwane a nyanya ku vengana Chavalala. Hlongwane loko a vulavula hi ku titwa ka yena ehenhla ka Chavalala u ri:

Ndza xi vengana xifanyetana lexiya xi ni manyunyuni. Mina munhu wo titshuneta eka vadayirekitara a ndzi twanani na yena. (p15)

Hikokwalaho ka mavondzo lawa Hlongwane u hlohotela mininjhere Brooks leswaku a vona swilo hi mavonelo ya yena, ku nga leswaku Chavalala a nga ringananga ku kuma ntirho lowu wa vuhlanganisinkulu, kambe George Mathebula hi yena a ringaneleke. U byela Brooks a ku:

Why don't we fill that post with a suitable person? Chavalala can't be a Chief Public Relations Manager. He is not fit for it. He is young and short. He is rickety. There is a suitable person. You know a person like Mathebula will be fit for the job. (p28)

Eka Hlongwane mavondzo ya n'wi pfala mahlo ku vona leswaku ntirho wu lava vuswikoti ku nga ri xivumbeko xa munhu. U kala a ya vulavula hi marhengwe ya Chavalala ni ku koma ka yena, leswi swi nga fambelaniki ni swilaveko swa ntirho wo va mihlanganisinkulu "Chief Public Relations Manager". Loko a vulavula no themebdhela Mathebula, Hlongwane u ri: *He is tall. He is hefty. He is older, mature. He is understanding.* (p28)

Hinkwaswo swibumabumelo leswi a swi katsi nchumu eka leswi swi nga vaka swilaveko swa ntirho wa vuhlanganisinkulu. Ko twala ku leha ka Mathebula, ku tiyela ka yena, vukhale bya yena na leswaku wa twisisa.

2. KU KOMBISA HI LAHA VANHU VAN'WANA VA XANISEKAKA HAKONA HIKOKWALAHO KA VUKUNGUNDZWANA.

Vanhu van'wana va xaniseka hikokwalaho ka vukungundzwana. Eka tsalwa ra *Mulunguntima* hi vona vanhu lava xanisekaka, hikokwalaho ka vukungundzwana. Munhu loyi a nga xanisiwa i Chavalala. Chavalala u xaniseka hi ku endliwa hi tihanyi hi Hlongwane kambe nandzu wa yena a nga wu tivi. Wa khahliwa no rhuketeriwa hi Hlongwane ehandle ka nandzu. Loko Chavalala a ya lela Hlongwane loko a fanele a ya enhlengeletanini ya van'wamabindzu eNkowitzakowa, Hlongwane wa n'wi holovela a ku:

Mhaka leyo u pfa u endla tihlengeletano kumbe ku ya kun'wana u nga ndzi byelangi a ndzi twanani na yona.... Hi fanele ku tirhisana nandzuwe!..ku nga ri ku tirha onge se yo va feme ya wena leyi. (p4)

Chavalala swi n'wi xanisile emoyeni swa marito lawa hikuva hi ntiyiso a a n'wi lerile. U tlhela a xanisiwa hi ku yivisiwa cheke ya feme yi ri ndlela yo n'wi onha vito. Hlongwane u endlile hi vutlhari bya vukungundzwana ku Chavalala a vonaka a yivile cheke na Nyeleti Mthombeni. Maphorisa ya endzela nsati wa yena Judith ku ya n'wi konanisa hi ku lava ku kuma ntiyiso wa mhaka ya cheke. Nyeleti na yena wa khomiwa a nga onhang'i nchumu. U yivisiwa cheke a nga yivangi. Nyeleti wa xaniseka hi ku rila kambe a swi twiwi hi munhu. Hlongwane u tlhela a n'wi xanisa hi marito loko a ku:

se u lava ku vula leswaku ku ni xipuku lexi ku pfunaka ku tsala ticheke? U vula swona sweswo?

U ya emahlweni a n'wi hlasela hi marito a ku:

Loko mi yiva ticheke a mi ku swi ta helela kwihhi? Leswi a wu nga wu twi munyu wa ka Madonsi exitokisini? I hakelo ya vukhamba (p70)

Kwala ndzeni ka tsalwa mutsari u kombisa hi vanhu van'wana lava va nga xanisiwa hi kokwalaho ka vukungundzwana. U kombisa hi Charlie Shitlhelani loyi a nga dlawa hi mavabyi ya mbilu endzhaku ka loko a endleriwile vukungundzwana byo a dyondzisa munhu ntirho ivi ematshan'wini yo va thola yena eka xivandla xolexo, ku thoriwa loyi a nga dyondzisiwa hi yena ntirho leswaku a va ehenhla ka yena, kutani Charlie a lova hi mavabyi ya mbilu ku komba leswaku a a vaviseka ngopfu. Kasi ku na Million loyi a a susiwile entirhweni hi vukungundzwana tani hileswi Million a a tiva ntirho, kasi loyi a nga nghenisiwa a a nga wu tivi, swilo swi nga ha fambi.

3. VAENDLI VA VUKUNGUNDZWANA VA SWI TIVA LESWAKU A SWI KAHLE

Zyglidopoulos, Fleming na Rothernburg (2006,67) va ri:

Perpetrators have some realization, how ever vague and distant, that they are doing something illicit within the social context in which they operate.

Marito lawa ya tiyisisa leswaku loko vanhu va endla vukungundzwana va swi vona va tlhela va swi tiva na leswaku a swi le nawini kambe va ala va tifisa mapfalo. Hlongwane

hambiloko a ta va a nga swi voni leswaku Chavalala u na vuswikoti, laha tlhelo kuna munghana wa yena loyi a n'wi tsundzuxaka kambe a n'wi bakanyela etlhelo. Mukhari i munghana wa Hlongwane loyi, a ringeta ku n'wi lemukisa hi vunene bya Chavalala loko a ku:*Ephraim hi yena a nga sungula ntirho lowu wa vuhlanganisinkulu laha femeni leyi.* (p1)

U tlhela Mukhari a ya emahlweni a vula na leswi ku ringeta ku lemuxa Hlongwane hi Chavalala:

Mintirho yo kandziyisa tibuku to hambana hambana yi nghena hi matlhelo hinkwawo hikokwalaho ka yena. (p1)

Hinkwaswo leswi vuriwaka hi Mukhari, Hlongwane wa swi tiva, kambe u endla onge a nga swi tiva hikokwalaho ka vukungundzwana. Hi hala tlhelo Hlongwane u xanisiwa hi norho lowu a nga wu lorha. U lorhile Chavalala a tlakusiwile a nyikiwile xitulu xa yena. Naswona Chavalala a a tirhisana kahle ni vatirhikulobye. Leswi swi n'wi nyanyisile ku a endla vukungundzwana eka Chavalala. Loko a phaphamile kwale nhoveni, laha a etlele kona a dakwile hi nkarhi wa ntirho u ri:

Xitulu xa mina!.A nge xi kumi hi ndlela yoleyo. Boso hi mina lahaya femeni...xi ta ndzi tiva kahle.Ndzi nge xi lorhi hi ndlela liya. Chavalala! A phela marha. (p28)

Hlongwane minkarhi hinkwayo a va a kha a swi tiva leswaku leswi a swi endlaka a swi kahle. Hi vona kun'wana a ehleketa ku ya en'angeni leswaku yi n'wi sirhelela eka swiendlo swa manyala leswi a swi endlaka. U kala a ya thociwa hi thoci hi Nsatimuni le

ka Homu biloko fotini a yile eka n'anga Xingovenana. Lexi xi n'wi yisaka en'angeni u lava ku sirheleriwa loko a kha a endla swilo swo biha. Hi marito man'wana wa swi tiva leswaku leswi a swi endlaka swi bihile kumbe a swi kahle. U tlhela a famba a lava qhweta ro n'wi pfuna ku tenga loko a nga tshuka a pfaleriwa. Wa swi tiva leswaku leswi a swi endlaka a swi kahle. Loko a bumabumela qhweta leri nga ta n'wi yimelela u ri:

U dumile hi ku khoma ta vurhavela ni to rhoba tibangi. Se ximhakana xo fana ni xa vuxisi xo fana na lexi a hi ntangha ya yena. I ricece.
(p106)

Kasi loko a themendhela n'anga Xingovenana u ri:

Ngobeni a hi xin'angana phela. Va ta vanhu va huma eJoni, va huma eKapa na le Natala va tela ku tiyisiwa. Vatlangi va tihanci vona a ndza ha vuli... (p117)

Vanhu lavambirhi, qhweta Lunga Khuzwayo na n'anga Ngobeni, va themendheriwa hi Hlongwane ku n'wi biyelela eka swo biha leswi a swi endlaka. Leswi swi tiyisisa leswaku vanhu lava endlaka vukungundzwana va swi tiva leswaku a swi kahle.

NDZIMA YA 2

2.1 MATIMU YA MUTSARI: THOMAS HOWARD KHOSA

Thomas Howard Khosa u velekiwile hi siku ra ti 4 Dzivamisoko hi lembe ra 1953, ePfukani eka xifundzhankulu xa Limpopo. I n'wana wa manana Elizabeth N'wa-Xinkuwani Khosa na tatana Francis Samboko Khosa. U sungule ku dyondza xikolo hi lembe ra 1960, exikolweni xa le hansi xa Pfukani laha a nga pasa kona ntangha leyi sweswi yi vuriwaka giredi 7, hi 1967. Hi lembe ra 1968 u yile exikolweni xa sekondari xa Lemana xa ha vitaniwa DouglasSmith laha a nga pasa matiriki hi lembe ra 1972.

U pasile B.A eyunivhesiti ya Limpopo, ya ha vitaniwa Turfloop, yi nga se vitaniwa University of the North. A tokota hi tidyondzo ta Social Sciences na Political Sciences hi lembe ra 1974. U pasile Photography and Video na yunivhesiti ya Pitori. U pasile Communications na Philosophy eyunivhesiti ya Afrika-Dzonga (UNISA)

U sungurile ku tirha hi ti 18 ta Nyenyankulu 1975 eka Ndzawulo ya mintirho. Hikokwalaho ko pfumaleka ka ntlhontlho eka ntirho wa yena u tshikile ntirho endzhaku ka tinhweti tinharhu. Hi Mawuwani 1975 u yile a ya sungula ku tirha eka Ndzawulo ya Dyondzo eka xiyenge xa ririmi, a tlhela a va eka xiyenge xa "Liason Services". U tirhile kona ku kondza ku fika lembe ra 1980. Hi 1994 u yile a ya va xiphemu xa ku tirhana na swa nhlawulo, ndhawu ya Limpopo ya ha vitaniwa Great North. Hi ti 17 ta Khotavuxika 1994 u yile a ya tirha eka mfumo lowuntshwa, ePolokwane. U tirhile na le Gateway International Airport tanihi dayirekitara. U vile Nhloko ya xiyenge xa mahungu eka khale ka mfumo wa Gazankulu. Sweswi i n'wamabindzu.

Thomas Howard Khosa u tsarile tibuku to hambanahambana. U hlohloteriwile ku tsala tibuku hi khale ka murhangeri wa khale ka mfumo wa Gazankulu, Phurofesa H.W.E

Ntsan'wisi na kokwani wa yena John Xinkuwana Mathebula. U tsarile tibuku leti landzelaka:

Madyisambitsi - novel

Manyunyu ya xitsotso - novel

Madaladala - ntlangu

Switlulamagandzelo - novel

Madzambaswivona -ntlangu

Mangava -ntlangu

U vile muhleri wa magazine ya khale ka Gazankulu leyi a yi vuriwa Nhluvuko ni muhleri wa phephahungu ra Mhalamhala na Wamba.

Tatana Khosa u rhandza ku hungasa hi mintlangu. U rhandza ngopfu ntlangu wa Tennis naswona u wu tlangile ku sukela loko a ha ri ntsongo ku fikela na sweswi. U tsakela swinenena vuyimbeleri bya ndhavuko. U tlhela a rhandza ku hungasa hi ku hlanya tibuku leti fambelanaka na Sociology na Political Sciences.

Tatana Khosa u tshama na ndyangu wa yena kwala Giyani. U ni nsati loyi va nga tekana hi 1980 ku nga Nkhensani Elizabeth (Malongete) Khosa. Va katekisiwile hi vana va ntlhanu. majaha mambirhi ni tintombi tinharhu. Mavito ya vona ku nga Clearance, Eugene, Day, Oluskola, loyi a nga thyiwa vito leri hi holobye wa Ndzawulo ya Rihanyu eka khale ka mfumo wa Gazankulu vona manana Kubayi L.B, na Kurisani.

2.2 NKATSAKANYO WA TSALWA

Tsalwa ra *Mulunguntima* ri vulavula hi vatirhi va le femeni ya Prestige Publication Enterprises (PPE), leyi ntirho wa yona a ku ri ku kandziyisa maphepha na tibuku.

Tsalwa ri sungula laha ka ha ku humaka xinavetiso xa leswaku ku laveka muhlanganisinkulu (Chief Public Relations Manager). Eka vatirhi va feme leyi hi kuma nkulukumba Johnson Hlongwane loyi yena ntirho wa yena wu nga waku pfuneta mininjhere (assistant manager). Munhu un'we loyi ntirho lowu a wu n'wi fanerile i Ephraim Christian Chavalala. Hikokwalaho ka mavondzo ni vukungundzwana, Hlongwane wa ala leswaku Chavalala a kuma ntirho lowu.

Mavondzo ni vukungundzwana lebyi Hlongwane a nga na byona ehenhla ka Chavalala byi vangwiwa ngopfu hi ku tichava loku Hlongwane a nga na kona ehenhla ka Chavalala. U chava ku tekeriwa xitulu xa yena.

Efemeni leyi ku na mininjhere wa mulungu loyi va nge i Brooks. Brooks a vonaka a twanana ngopfu na Hlongwane, ku fikela laha Hlungwane a a vona onge swi nga n'wi olovela ngopfu ku endla swilo lahaya femeni hi ku rhandza. Leswi swi tikombile loko Hlongwane a ringanyeta a ri yexe leswaku endhawini ya Chavalala u ta thola munghana wa yena George Mathebula. Mathebula loyi a a tirha eka "The Summit News" ari *Advertising Manager*. Hlongwane a a vengwa ngopfu mhaka ya ku ya ka Chavalala e-Europe hi ntirho. A a vona leswaku swa antswa ku thoriwa Mathebula hi xihatla, ku tlhela ku va yena a yaka e-Europe ku nga ri Chavalala. Hi twa Hlongwane a ku;

Loko Hlongwane a vulavula na Brooks ku kombisa hilaha Chavalala a nga fanelangiki hakona ku ya e-Europe u boxa mhaka ya leswaku ku languteka ka Chavalala ka sorisa, naswona u na marhengwe.

Hikokwalaho ka leswi Chavalala a a ri ni matikhomelo ya kahle, naswona a a tiva ntirho wa yena, na ku tirha hi ku hetiseka, a a rhandziwa ngopfu hi vatirhikulobye. Ngopfu-ngopfu a a rhandziwa ngopfu hi dayirektara nkulukumba Briggs. Ntiyiso ni rirhandzu leri

Briggs a a ri na rona eka Chavalala ri vonaka ro sungula loko Briggs a n`wi amukela le hodela ya Giyani. Hi tlhela hi vona ku rhandziwa ka Chavalala, loko Briggs a lulamisa leswaku Chavalala a ya e-Europe hambiloko Hlongwane a nga swi tsakeri. Leswi hi swona swi nga endla leswaku Hlongwane a teriwa hi mona wo dlayisa Chavalala hi vukungundzwana. U ringanyetile leswaku Chavalala a vonaka a yivile cheke hi ku tirhisana na mutirhi loyi a tirhana na swa ticheke ku nga Nyeleti Mthombeni. Ku kumekile xigangu xa Mathebula Maria leswaku xi tihundzula Nyeleti xi ya hakela akhawunti ya Chavalala evhengeleni ra ka OK eTzaneen. Hlongwane hi yena a yiveke cheke, kutani ku kumeka Jerico ku fojara minsayino ya Brooks na Hlongwane.

Endzhaku swi kumekile hi vulavisisi bya fokisi Mlambo. Hlongwane ni vanghana va yena va khomiwile, ku yile vona ejele, ku nga ri Chavalala. Ematshan`weni ,Chavalala u lo vonaka a vuyile ni vutivi byintshwa hi le Europe lebyi a byi nyanyisa ku va a languteka a ri yena loyi a a faneriwa hi ku tlakusiwa.

2.3 NXOPAXOPOWA NDZAVISISO KU KOMBISA MAPALUXELE YA VUKUNGUNDZWANA

Eka tsalwa ra *Mulunguntima* ximunhuhathwankulu i Johnson Hlongwane. Khosa u humelerisa Hlongwane a ri munhu wa mavondzo, vukungundzwana, makwanga, rivengo ni ku lawula hambisi swi nga fanelanga.

Khosa u humelerisa Hlongwane a ri munhu wa vukungundzwana. Hlongwane i munhu wo lava ku alela vanhu van'wana kuva va kuma leswi swi va faneleke. U alela Chavalala ku va a kuma ntirho wa vuhlanganisinkulu lahaya femeni ya Prestige Publication Enterprises. U n'wi alela ku ri leswaku hi yena Chavalala a nga ni vuswikoti eka vatirhi hinkwavo lava va tirhaka efemeni leyi. Loko a ri karhi a vulavula na Mukhari, Hlongwane u ri:

Mani? Chavalala! A ku na xa Chavalala wa
kwihilexi xi nga ta kuma xitulu xa
vuhlanganisinkulu laha femeni leyi. (p1)

Hlongwane u alela Chavalala ku kuma xitulu xa vuhlanganisinkulu hambiloko Mukhari a ringeta ku n'wi kombisa hi vubihile bya swona. Loko Mukhari a kombisa Hlongwane hi ku biha ka swona u ri:

Phela ntirho wa vuhlanganisinkulu wu lava
munhu loyi a nga ni ntokoto. Ephraim u ni
ntokoto wa wona. (p2)

Marito lawa a ya ringeta ku tsundzuxa yena, kambe vukungundzwana byi pfala Hlongwane mahlo ku kota ku vona ku biha ka swona. Lexi xi endlaka leswaku Hlongwane a nga lavi leswaku ku thoriwa Chavalala hileswi a lavaka leswaku ku thoriwa munghana wa yena George Mathebula. Hlongwane u hlamula Mukhari a ku:

Ndzi ta vona leswaku ntirho lowu wu kuma hi yena Mathebula. Mathebula futhi i munghana wa mina. (p2)

Eka Hlongwane ku rhanga vunghana bya yena na munhu loyi a faneleke ku kuma ntirho a ku rhangi swilaveko swa ntirho wa kona. Hlongwane u rhangisa emanhlweni na leswi loko munhu loyi a n'wi tholaka a nga n'wi endlelaka swona, swi ri leswi vuyerisaka yena ku nga ri feme leyi a tirhelaka yona. Lebyi vukungundzwana byo hetiseka. Loko a vulavula hi leswi a nga vuyeriwaka hi swona loko ku thoriwa Mathebula u ri:

Mathebula hi nga hamba hi ya tima torha swin'we le hodela. Hi nga oxa swin'we nyama le bucareni ya ka Mabunda. (p2)

Hi vukungundwana Hlongwane u tekela ehansi mbuyelo lowu wu languteriweke hi feme loko ku ri karhi ki tirha munhu loyi a nga na vuswikoti na ntokota, ntsena yena a va a khanyile Chavalala hi ku n'wi tsandzekisa ku thoriwa. Loko a kombisa ku tekela ehansi swilaveko swa ntirho wa vuhlanganisinkulu hi vukungundzwana u ri:

Mathebula a nge tsandzeki ku tirha xintirhwana lexiya.... A nga tirha ntirho lowuya ku antswa. Wa hanyeka. (p2)

U vona ntirho wa vuhlanganisinkulu wu ri xintirhwana hikokwalaho ka leswi a lavaka ku endla vukungundzwana byo ngenisa munhu loyi a nga wu tiviki. Hlongwane u tshemba leswaku vukungundzwana bya yena hambu ko va njhani byi ta humelela. Leswi swi n'wi endla a hlambanya leswaku Chavalala a nge wu nantswi ntirho lowuya. Loko a hlambanya u ri:

Ku pfumela leswaku xi tlakusiwa swi fana na ku teka nyoka ndzi hoxa exikhwameni. Ndzi nge swi pfumeli sweswo mina. Na siku na rin'we, ndza hlambanya. Hayi, ndza ha hefemula na kona ndzi ri mupfuneti wa mininjhere la! (p15)

Hi ntiyiso Hlongwane ova ni vukungundzwana hikuva eka hinkwaswo swivangelo leswi a swi nyikaka swo tsandzisa leswaku Chavalala a kuma ntirho a swi twali. Hi tlhela hi vona vukungundzwana byi ya emahlweni loko a yivisa Chavalala mali ya feme a nga yivangi. Hlongwane u endla mano yo yiva cheke eka Nyeleti loyi a tirhanaka na ticheke. Loko cheke yi yiviwile yi ya hakela xikweleti xa Chavalala eka OK eTzaneen, muhakeri i xigungu xa Mathebula, Maria loyi a fikaka a tiendla Nyeleti. Hlongwane u tshemba swinene leswaku lebyi vukungundzwana byi ta n'wi tirhela. Hi swi twa loko a ku:

Chavalala na Nyeleti vo fanele ku voniwa nandzu. Va fanele ku pfaleriwa kumbe ku gweviwa. Ku voniwa ka vona nandzu hi kona loko va hlongoriwile. Ku hlongoriwa ka vona ku ta endla leswaku Mathebula na Maria va kuma ntirho. (p72)

Loko vukungundzwana byi kha byi ya emahlweni Hlongwane u ehleketa ku hlongorisa na Nsatimuni leswaku endhawini ya Nsatimuni ku ta thoriwa n'wana malume wa Hlongwane Ximphephani. Loko a ringanyeta hi mhaka leyi Hlongwane u ri:

Loko a ri Nsatimuni na yena o fanela ku hlongoriwa laha ntirhweni. Ku na Ximphephana n'wana malume wa yena Hlongwane wa hala ka Ngove loyi a nga kumaka ntirho lowu wa ku basisa. (p72)

Vukungundzwana byi pfala Hlongwane matihlo ku kota ku vona no tsundzuka leswaku ku thola na ku hlongola lahaya femeni a ku nga ri vutihlamuleri bya yena. Khosa u humelerisile Hlongwane a ri ni mavonelo yo hamboloka hi vanhu van'wana, ivi swi n'wi vangela vukungundzwana.

Hlongwane u humelerisiwa a ri ni mavondzo lawa ya n'wi tsandzekisaka ni ku kuma ku rhula evuton'wini bya yena. Munhu loyi a n'wi vondzokaka ngopfu i Chavalala. Xo sungula u n'wi vondzoka eka ntirho lowu Chavalala a fanele a wu kuma wa vuhlanganisinkulu. U endla hi matimba ya yena hinkwawo leswaku Chavalala ntirho a nga wu kumi. Kun'wana u vula leswaku Chavalala wa ha ri ntsongo ku kuma ntirho

lowuya naswona u komile a tlhela a va ni marhengwe. Loko a bula na mininjhere Brooks hi mhaka leyi u ri:

Why don't we fill that post with a suitable person? Chavalala can't be a Chief Public Relations Manager. He's not fit for it. He is young and short. He is rickety. There is a suitable person. You know, a person like Mathebula will be fit for the job. (p28)

Lawa i mavondzo lawa ya nga tumberiki hikuva a ka ha tirhi vuswikoti ku kuma ntirho, kambe ku tirha xiyimo xa munhu ni vukhale bya yena. Leswi Hlongwane a a swi vondzoka ngopfu a ku ri ku ya ka Chavalala eEurope. Hlongwane u byela Brooks a ku:

Chavalala can't go abroad, Mr Brooks. It's a bad representation of our industry. We can't allow a person with rickety legs to go squat walking in Europe, chief. He is too young to go to Europe. He is too short physically to be a good delegate. (p28)

Kun'wana Hlongwane mavondzo ya yena ya vonaka loko a vondzoka Chavalala loko a vulavula na dayirekitara, yena nkulukumba Briggs. Mavondzo ya pfumata Hlongwane ku rhula, ngopfungopfu hikokwalaho ka mahanyelo ya yena yo hamboloka a nga titshebi u chava ku hleviwa. Loko a gungula eka Mukhari u ri:

U n'wi vonile tolo? A bula yini na Briggs? A a nga buli hi mina? Ndzi ri xa hleva xifanyetana lexiya. Kambe xa hamba ndzi ta xi kuma siku rin'wana. (p14)

Loko Hlongwane a ya emahlweni a kombisa mavondzo eka vuxaka bya Briggs na Chavalala u ri:

Xi tiva yini? Ku ya hi hleva, xi hi pota eka dayirekitara? Xi bula yini na Briggs hi thelefoni? Xi n'wi byela yini siku na siku? A xi hlevi hina? Hikokwalaho ka yini mhaka ya kona xi nga

byeli mina? Phela hi mina murhangeri wa xona.
(p2)

Mintshaho leyi nga laha henhla yi tiyisisa mhaka ya mavondzo ya Hlongwane hikokwalaho ko chava ku hleviwa, kumbe ku vuleriwa leswo biha a swi endlaka laha femeni. Nchavo lowu a nga na wona wu hetelela wu n'wi endla leswaku a etlele a lorha Chavalala a tlakusiwile a n'wi tekela xitulu xa yena. Norho lowu wu nyanyisa mavondzo ya Hlongwane, hikuva u ri yena milorho ya yena a yi se tshama yi hamba. Loko a vulavula hi milorho ya yena u ri:

Milorho ya mina yi tala ku vula ntiyiso. Loko ndzi lorha ndzi vile na nghozi ya movha a ku heli tinhweti ndzi nga vanga na yona. Se sweswi swi ta tsandza hi yini ku va norho lowu wa Chavalala wu nga vi wa ntiyiso. (p33)

Hlongwane u vonaka a ri munhu wa makwanga laha a lavaka ku tshovela laha a nga rimangiki kona. U lava ku kuma swilo hinkwaswo nkarhi hinkwawo. Swilo a lava swi famba hi ndlela leyi a swi vonaka hi yona. Hikokwalaho ka makwanga Hlongwane u tshame a tshikelela Mhangwani a kala a sukela ntirho wa le ka PPE a ya tirha eka Graphics. Hlongwane a a hamba a hleva Mhangwani eka mininjhere Brooks, ku kondza Mhangwani a famba, kutani yena a kuma xitulu xa vu "assistant manager". Mutsari u ri:

A hamba a ngungumela a ya nghena eka Brooks, a fika a tshivela ndzilo wa vunwa hi Mhangwani... Mhangwani ana a ri ehansi ka yena. Se va-Hlongwane loko Brooks a ha ku fika va n'wi tshivela va tlhela va n'wi hlanyeta. Mhangwani o swi kota hi ku tihambanela na swona a ya ka Graphics. (p80)

Makwanga Hlongwane ma n'wi endlisa na swihoxo. U tshikisa George Mathebula ntirho eka The Summit News a ri karhi a ehleketa leswaku Mathebula u ta ya kuma ntirho wa

vuhlanganisinkulu eka Prestige Publication Enterprises. Lawa i makwanga hikuva a ehleketa leswaku Mathebula u ta hamba a n'wi xavela nyama na byalwa. Loko a vula u ri:

Mathebula hi nga hamba hi ya tima torha swin'we le hodela. Hi nga oxa swin'we nyama le bucareni ya ka Mabunda. (p2)

Nakambe makwanga ya Hlongwane loko a nga swi tsakeli ku siyiwa eku dyeni loko Briggs dayirekitara a tshuka a endzerile eGiyani, u lava ngopfu ku dya swilo swa mahala. Leswi hi swi twa loko mutsari a ku:

Minkarhi yo tala loko a ta laha Giyani a nga jahanga, a a rhamba van'wana va vatirhi va laha femeni ku ta lalela na yena laha hodela. Hlongwane yena a ku na siku ra mahala. Loko Briggs o ka a nga n'wi rhambi, o tirhambisa. (p10)

Makwanga ya Hlongwane ya tlhela ya vonaka loko a vhakerile n'anga Xingovenana le ka Homu. Loko a ri karhi a hlamba hi mirhi ya n'anga a a fanele ku hlamba a ri karhi a vulavulela. A a fanele ku vula na leswi a swi navelaka. Loko a ri karhi a vulavulela, ku komba leswaku i munhu wa makwanga mutsari u ri:

Xi phata xitulu xa xona xi veka etsheveni. Xi phata mabibi ya mbilu xi n'watseka ekule. Xi tiba xifuva xi tinavelela swa misava hinkwayo. (p118)

Marito ya "ku tinavelela swa misava hinkwayo" ya kombisa makwanga lawa ya nga pimanisiwiki na nchumu. U rhandza ku tiehleketa onge hi yena munhu a ri yexe laha misaveni. A nga vileli Hlongwane hi vanhu van'wana.

Hlongwane u paluxiwa a ri munhu loyi a nga ni rivengo. Munhu loyi a vengiwaka ngopfu hi Hlongwane i Chavalala. Rivengo leri a nga na rona ri tikomba loko a n'wi alela ntirho a tlhela a hlambanya leswaku Chavalala u ta pfuka a nga wu kumangi ntirho lowuya loko yena a ha hanya. Loko a hlambanya u ri:

Kambe ndza ku byela, Chavalala xi nge wu kumi ntirho lowuya wa vuhlanganisinkulu. Va ka Zinhiva hinkwavo, ndza hlambanya. Ku fuma mina la! (p5)

Hlongwane u venga Chavalala lero u tsandzeka ni ku swi tumbeta. Kun'wana ni kun'wana laha a kumekaka kona a nga vulavuli kahle hi Chavalala. Hlongwane u vula swo tala leswi a vulaka leswaku Chavalala u n'wi dyohela hi swona. Kun'wana u ri Chavalala wa nyanyuka, kun'wana u ri wa tlatlambela, kasi kun'wana u ri Chavalala wa tivona naswona u ni manyunyu. Kambe kun'wana u kala a boxa leswaku yena Chavalala wa n'wi venga. Loko a ri karhi a bula na Mukhari, Hlongwane u ri:

Ndza xi venga xifanyetena lexiya. Xi ni manyunyu. Mina munhu wo titshuneta eka vadayirekitara a ndzi twanani na yena. (p15)

Rivengo Hlongwane ri n'wi hlohlotella ku ya vulavula na Brooks leswaku a langutisisa kahle mhaka ya ku famba ka Chavalala a ya e-Europe hikuva yena Hlongwane u twile maveriveri ya leswaku ku endlwile vukhamba efemeni. U tlhela a ta na mavonelo ya leswaku a swi antswa loko a vo kuma munhu kwale Joni, a ya e-Europe ku nga ri Chavalala. Mutsari u ri:

A gima nenge a kunguhata a vuyelela leswaku mhaka ya ku ya ka Chavalala entsungeni wa malwandle yi yimisiwa, a vula leswaku ku nga ha antswa ku ya un'wana wa le Joni hikuva onge ku na maheveheve ya vukhamba laha femeni. (P56)

Embilwini ya Hlongawne a tele rivengo ro chava ku tekeriwa xitulu hi Chavalala. Loko a vulavula hi mbilu u ri:

Loko Chavalala o pfumeleriwa ku ya entsungeni wa malwandle ku vuya ka yena u ta vutla xitulu, mahlo hinkwawo ya feme hambu yi ri bodo va ta tlhoma mahlo ya le henhla eka yena. (p56)

Hlongwane u vula Chavalala ku dakwa emahlweni ka dayirekitara, xi ri xikongomelo xo n'wi onha vito. U n'wi vula na ku ta entirhweni a dakwile hi rivengo ku endlela leswaku dayirekitara a ta cinca mavonelo ehenhla ka Chavalala. Loko a ringeta ku dlayisa Chavalala u ri:

A wu lavi byalwa namuntlha? Kambe hi n'wina mo loko mi vona tiboso ta n'wina mi tiendla onge a mi nwi kasi mi swilovekelo swo ta na le ntirhweni ma ha nunhwa byalwa. (p9)

Rivengo leri ri voniwa na hi van'wana vatirhi. Sasavona u kala a khumbeka hi mhaka leyi a vulavula na Chavalala a ku:

Mina ndzi vava hi leswaku wena u ku venga ngopfu. Kasi u lo n'wi endlela yini? U lo n'wi tekela yini kwalomu mi fambaka kona? (p12)

Chavalala wa swi tiva leswaku wa vengiwa hi Hlongwane naswona na yena a nga swi tivi leswaku u n'wi venga hikokwalaho ka yini. Loko a hlamula Sasavona ehenhla ka ku vengiwa hi Hlongwane, Chavalala u ri:

A wu si tshama u twa kumbe ku vona leswi valungu va nge ku na natural hatred? Ndzi lo velekiwa a ri karhi a ndzi venga. Ndzi ta ku yini? Mina a ndzi n'wi onhelangi nchumu. (p12)

Hlongwane kun'wana u paluxiwa a ri munhu wo lava ku lawula. U lava ku lawula na loko swi nga fanelanga. U kombisiwa a ri karhi a ala ku thoriwa ka Chavalala hambileswi ntirho wo thola kumbe ku tlakusa Chavalala a swi nga ri emavokweni ya yena. Vutihlamuleri byo thola eka tiposo ta ku tlakusiwa a byi ri emavokweni ya bodo kambe Hlongwane u ri:

Loko mina Zinhiva ndza ha ri mupfuneti wa mininjhere wa feme leyi, xifanyetana lexi Chavalala a xi nge heli na siku na rin'we xi nunhwile ku tlakuseriwa eka xitulu lexiya. A xi nga pfuki xi xi kumile. Ndza hlambanya mina m'fana ka Sono. (p1)

Ku lawula swi nga fanelangi swi vonakla loko a ehleketa ku thola Mathebula a nga sungulangi a tihlanganisa na bodo leyi tirhanaka na swona. Na leswaku loko Mathebula a ta a ta tirha eka "Prestige Publications Enterprises", Chavalala yena u ta ya tirha eka "The Summit News", ehandle ko sungula a twanana na lava va khumbekaka. Loko Hlongwane a kana hi mhaka leyi mutsari u ri:

Va twanana leswaku loko a ri Chavalala o fanela ku suka a ya teka ntirho wa Mathebula wa ku galacha swinavetiso. (p35)

Kun'wana Hlongwane u twakala a tinyikile ni matimba yo hlongola vatirhi efemeni a nga byelangi kumbe ku tihlanganisa na vufambisi bya feme. Loko a ri karhi a bula ni vanghana va yena va-Maceke, Ngoveni na Nkanyani le a va oxa kona tinyama va nwa na byalwa, u vulavula hi Nsatimuni a ku: *Nsatimuni xexo ndzi xi vekile enwaleni. Rito rin'we, ndzi xi hlongorile.*(p11)

Siku rin'wana loko a rhumile Nsatimuni ku ya n'wi xavela sopo na xinkwa, kutani Nsatimuni a ala Hlongwane u ri:

He wena Nsatimuni, a kariha. U vula mina sweswo, wa swi tiva leswaku ndzi Mulungu wa wena? Wa swi tiva leswaku ndzi vasi wa wena la? Ndzi ta ku hlongola loko u ri na nomu. (p20)

U vulavula hi ku hlongola vatirhi a rivala leswaku vatirhi lava va lo thoriwa hi feme ku fana na yena a nga lo thoriwa. Kambe yena u endla onge feme i ya yena, lero a nga thola no hlongola hi ku rhandza, kambe Nsatimuni wa n'wi tsundzuxa leswaku a hi ntirho wa yena naswona yena Hlongwane a hi mulungu. Nsatimuni u ri:

U Mulungu wena? U Mulungu ku sukela rini? Hina valungu hi tiva va-Brooks. Wena! Ndza ku byela u nge ndzi hlongoli kahle. U toloverile. (p1)

Hlongwane u paluxiwa a ri munhu loyi a nga na vusopfa ni vulolo. Leswi hi swi vona loko mutsari a vulavula hi matshamelo ya le hofisini ya yena, leswaku a yi nga tshamisekangi. Mutsari u ri:

Tafula ra yena ri lo pyi, hi tifayili, marhasiti, mapapila ni tibuku. Loko ko tshuka ko wela hele ku kuma rona i ntirho wa siku. Nsikiti yona a ha ha vuli, yi nga kala yi tshotlhorha ni swinsikitana. (p1)

Leswi swi kombisa leswaku tafula leri a ri tshamisekangi. Kasi Hlongwane u tlhela a kombisa leswaku u ni vulolo hi ku kumeka a nga ri kona entirhweni loko a laveka. U kumeka a etlele emakhwatini hi nkarhi wa ntirho hikokwalaho ko ta entirhweni a pyopyiwile. Mutsari u ri:

Kasi ngwenya laha yi nga kona ni swiharhi swi nga parima tindleve hi swingoro. Phela na mafasitere a a ma pfurile leswaku ku ta nghena moya. Nomu xi ahlamile, tinhongana ti mbvomana ti tsutsuma tonori ti tsakela risema ra nomu. (p27)

Entirhweni Hlongwane va sala va n'wi lava kambe a nga kumeki wa ha yile eku etleleni. Loko dayirekitara Briggs na mininjhere Brooks va sala va n'wi lava leswaku va ta byeriwa ximfumo leswaku Chavalala u ya eEurope, Hlongwane a nga kumeki. Mutsari u ri:

Sasavona a tshwimbirisana ni thelefoni. A ringeta hala na hala. Lomu ku nga na va-Mukhari. A ringeta exibedhlele, lomu ku nga na madokodela yo titirha, evanghaneni! Ko fana ni kwala. (p27)

Hlongwane wa swi kota ku ya etlele hi nkarhi wa ntirho kasi u tlhela a kota ni ku suka a ya endla swa yena hi nkarhi wa ntirho. Xikombiso u kotile ku suka eGiyani a ya eTzaneen hi nkarhi wa ntirho, a heleketa Maria ku ya hakela xikweleti xa Chavalala eka OK. Mutsari u ri:

Va fanele va ya eTzaneen ku ya hakela cheke leyi. Maria hi yena a nga ta fika a yi hakela, a endla onge u lo rhumiwa hi Chavalala. (p51)

Nkarhi lowu a nga wu tirhisa ku ya eTzaneen, hi lowu a ta wu tirhisa ku tirha mintirho ya feme leyi nga n'wi thola. Nakambe u tlhela a vonaka a ri karhi a ya eJoni ku ya lava qweta hi nkarhi lowu a a fanele a ri entirhweni. U ya eJoni eka Lunga Khuzwayo. Mutsari u ri:

Nkarhi wolowo Hlongwane u le kule. Movha xi dya ndlela xi kongoma eJoni. A ka ha ri na nkarhi wo tshama ehansi sweswi. Loko o wu kandziya kahle hi nkarhi wa nhlekani u ta va a fikile. (p106)

NDZIMA YA 3

3.1 VUMUNHUHATI

Vumunhuhati i ndlela leyi hayona mutsari a tirhisaka nyiko kumbe vuswikoti bya yena ku vumba swimunhuhatwa endzeni ka tsalwa. Oxford Advanced Learner`s Dictionary International Student`s Edition University press hi A.S Hornby (2010: 234) yi ri:

Characterization is the way that a writer makes characters in a book or play seem real.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu hlamusela leswakuvumunhuhati i ndlela leyi mutsari a humelerisaka swimunhuhatwa hi ndlela yo khorwisa vahlayi onge i vanhu lava hakunene va hanyaka. Muhlayi a nga tlhela a tikumela endzhaku ko languta swiendlo (actions) swa swimunhuhatwa endzeni ka tsalwa. Ku na swiendlo swo hambana leswi hi nga swi kumaka endzeni ka tsalwa. Swin`wana swa swona hi leswi landzelaka:

3.1.1 Xixinya (Act of commission)

3.1.2 Mihoni (Act of omission)

3.1.3 Nsindziso (Act of contemplation)

3.1.4 Ntolovelo (Habitual omission)

3.1.1 XIXINYA

Eka xixinya hilaha ximunhuhatwa xi endlaka swilo swo biha xi ri karhi xi swi tiva leswaku swi bihile, kambe xi ala xi swindla. Eka tsalwa ra *Mulunguntima* hi vona maendlelo lawa loko Hlongwane a alela Chavalala ku kuma ntirho lowu wu n`wi faneleke hi vomu. Hlongwane wa swi tiva leswaku leswi a swi endlaka a swi kahle, kambe u ala a swi endla. Hi n`wi twa a ku:

Ku pfumela leswaku xi tlakusiwa swi ta fana na ku teka nyoka ndzi hoxa exikhwameni. Ndzi

nge swi pfumeli sweswo mina. Na siku na rin'we. Ndza hlambanya. Hayi ndza ha hefemula na kona ndzi ri mupfuneti wa mininjhere la! (p15)

Hlongwane wa ala leswaku Chavalala a kuma ntirho lowu wu n'wi faneleke. A ngo ka a nga swi tivi leswaku leswi a swi endlaka a swi kahle. Wa swi tiva kambe u endla hi vomu hikokwalaho ka mavondzo ni vukungundzwana lebyi a nga na byona ehenhla ka Chavalala. Hlongwane wa swi tiva leswaku leswi a swi lulamanga. Hi n'wi vona a ala na loko Mukhari a n'wi kombisa ku biha ka leswi a lavaka ku swi endla. Loko Mukhari a kombisa Hlongwane kun'wana u ri:

Ntirho lowu hi nga eka wona a hi wa hina. I ntirho wa feme. A hi mfanelo ku sivela van'wana ku tirha mintirho ya vona hi vuswikoti. (p15)

Loko a ku ri ku Hlongwane a a nga swi tivi leswi a swi endlaka leswaku swi hoxekile, marito lawa a ya ta va ya ringetile ku n'wi pfula mahlo ku vona ku hoxeka ka swona. Kambe ku kombisa leswaku a a lo tiyimisela, a nga pfumeli ku tsundzuxiwa kumbe ku yingisa Mukhari loko a n'wi tsunduxa. Nakambe Hlongwane u tlhela a kombisiwa hi vubihi bya leswi a swi kunguhata, kambe wa ala loko Mukhari a ku:

Phela ntirho wa vuhlanganisinkulu wu lava munhu loyi a nga ni ntokoto. Ephraim u ni ntokoto wa wona. (p2)

Hinkwaswo leswi Hlongwane a swi n'wi tsandzisi ku ya emahlweni a endla vukungundzwana ehenhla ka Chavalala. Hikokwalaho hi swi vulaka "act of commission" kumbe ku va ximunhuhata xi endla swilo swo biha hi ku tiyimisela.

3.1.2 MIHONI

Laha ximunhuhakwa xi va xi ri ni ntirho wo karhi lowu xi faneleke ku wu endla, kambe hikokwalaho ka swo karhi xi tsandzeka ku wu endla. Hikokwalaho ka leswi xi tsandzekeke, swo karhi swo vavisa swi humelela. Eka tsalwa ra *Mulunguntima*, Nyeleti u tirhana na ticheke. Loko Hlongwane a n'wi rhuma ku ya eworkshop Nyeleti u rivala ku khiya xisefo laha a hlayisaka kona ticheke. Hikokwalaho Hlongwane u oloveriwa hi ku yiva cheke .Loko cheke yi yiviwile yi dlayisa yena Nyeleti. Nyeleti wa khomiwa a nga onhangi nchumu. Xihoxo xa yena i ku tsandzeka ku endla leswi a a fanele a swi endlile. Leswi hi swi twa loko Mlambo a hlamusela Nyeleti a ku:

A wu feli sopo sesi. U fela ku pfumala vurhon'wana. U fela vufendze. Loko a wu lo khiyela ticheke ta wena namuntlha i ngi u lo titshamela u nga ri na milandzu. (p136)

Nyeleti u tsandzekile ku tirha ntirho lowu a a fanele a wu tirhile, hikokwalaho u khomiwile a ya ejele ehenhla ka nandzu lowu a nga wu endlangi. A nga yivangi cheke naswona a hi yena a nga ya a ya hakela xikweleti xa Chavalala eka OK eTzaneen.

3.1.3 NSINDZISO

Laha ximunhuhakwa xi endla hi matimba hinkwawo ku fikelela mhaka yo karhi, kambe xa tsandzeka. Eka *Mulunguntima* Hlongwane u tikarhata hi matimba ya yena hinkwawo ku endla leswaku Chavalala a vonaka a nga ri munhu wa kahle, kambe u tsandzekile. Ro sungula u ringeta ku dlayisa Chavalala le hodela hi ku n'wi potela eka valungu leswaku Chavalala u ta entirhweni a pyopyiwile. Leswi hinkwaswo a ku ri mavunwa yo lava ku onha Chavalala vito eka vathori va yena. Hi n'wi twa Hlongwane a ku:

Kambe hi n'wina mo loko mi vona tiboso ta n'wina mi tiendla onge a mi nwi kasi mi

swilovekelo swo ta ni le ntirhweni ma ha
nunhwa byalwa. (p9)

Lawa a ya ri mano ya Hlongwane yo lava ku hlongorisa Chavalala entirhweni, hi ku vula leswaku u ta entirhweni a nwile, hambileswi a swi nga ri swona. Loko leswi swi n'wi tsandzile Hlongwane u tlhela a landza Briggs loyi ku nga dayirekitara a ya ringeta ku vulavula na yena ku lava ku tsandzekisa Chavalala ku ya e-Europe. Hlongwane u byela Briggs u ri: *This man is still very young to be promoted. (p.12)*

Briggs a nga swi tekelanga enhlokweni leswi swi nga vuriwa hi Hlongwane. Leswi Hlongwane a swi n'wi hetaka matimba. U tlhele a ya eka mininjhere yena nkulukumba Brooks ku ya kombisa hilaha Chavalala a a nga fanelangi ha kona ku ya e-Europe. Loko Hlongwane a vulavula na Brooks u ri:

Chavalala can't go abroad, Mr Brooks. It's a bad representation of our industry. We can't allow a person with rickety legs to go squat-walking in Europe, chief. He is too young to go to Europe. He is too short physically to be a good delegate. (p28)

Hlongwane u tiyimiserile hi mbilu ya yena ku onha vito ra Chavalala. Leswi swi tikomba loko a nga ha swi tivi na ku a nga vula yini a siya yini ku onha vito ra Chavalala. U hetelela a boxa na swilo leswi a nga swi boxangi ku ri swi nga tsandzisa munhu ku ya e-Europe. U boxa na marhengwe (rickety) a tlhela a katsa na leswaku Chavalala wa ha ri ntsongo (too young) tlhandlakambirhi u kome ngopfu (too short). Hinkwaswo leswi a swi boxeke a swi tsandzisi munhu ku tirha ntirho lowu Chavalala a a langutane na wona, kambe Hlongwane yena hi ku tikarhatela ku tsandzekisa Chavalala, a a twa swi twala.

Loko sweswo hinkwaswo swi nga tsandzisanga Chavalala ku ya e-Europe. Hlongwane u endla rin'wana rhengu ro hlongorisa Chavalala entirhweni. U sungula hi ku ya a ya hleva eka mininjhere Brooks leswaku ku na maheveheve ya vukhamba kwalahaya femeni. Leswi a endlela leswaku loko a ta fika exivindzini xa mhaka ya yena, Brooks a

nga hlweli ku tshemba mavunwa ya yena. Loko Hlongwane a tiendla wo luma mininjhere ndleve u ri:

Swi nga endla njhani leswaku ku ri ni maheveheve yo tani kambe munhu a ha pfumeleriwa ku ya entsungeni wa malwandle? Khamba! (p56)

Maheveheve lawa ya tiviwa hi munhu un'we ntsena Hlongwane. U tlhela a tiva na leswaku ya nga tsandzisa Chavalala ku ya entsungeni wa malwandle. U tlhela a ta ni miehleketo ya leswaku swi nga antswa ku kumeka munhu un'wana eJoni a ya e-Europe ku nga ri Chavalala. Mutsari u ri:

A gima na nenge a kunguhata a vuyeleda mhaka ya ku ya ka Chavalala entsungeni wa malwandle yi yimisiwa, a vula leswaku ku nga antswa ku ya un'wana wa le Joni hikuva onge ku na maheveheve ya vukhamba laha femeni. (p56)

Loko hinkwaswo swi n'wi tsandzile, se u kunguhata ku ya yiva cheke, leswaku a ta dlayisa Chavalala entirhweni. U lava leswaku a hlongoriwa. U yivile cheke a ya nyika xigangu xa Mathebula leswaku xi ya tiendla Nyeleti Mthombeni xi hakelela Chavalala eka O.K. Loko se va hetile ku hakela Hlongwane u ri:

Chavalala na Nyeleti hi kona va fambile. Thevu u sungula ntirho hi Musumbhunuku... cheke ley! Ndza mi byela yi hetelele ku navela ka mina. (p5)

Loko a ku Chavalala na Nyeleti hi kona va fambile a nga vuli ku ya e-Europe kumbe kun'wana, kambe a vula ku hi kona va hlongoriwile efemeni. Loko a ku cheke yi hetelele ku navela ka mbilu ya yena, u vula ku navela ka leswaku Chavalala a hlongoriwa. Na vito ku nga ku navela, ku navela swa endleka leswaku ku humelela kumbe ku nga

humeleli. Ku navela ka Hlongwane ka tsandzeka ku humelela. Loko va ka OK va lava ku twisisa efemeni hi timhaka ta cheke ya feme, leyi hakelelaka mutirhi, Hlongwane u hatlisa ku kombisa leswaku yena wa swi tiva leswaku Chavalala wa yiva. Hi twa mutsari a ku:

A vula a vuyelela leswaku a hi cheke yoleyo ntsena leyi Chavalala a nga yi teka. Loko mhaka ya yena yo kambisisiwa kahle ku nga kumeka ticheke to tala. (p68)

Loko a ya emahlweni ku ri ku lava ku dlayisa Chavalala u ri:

You see. He is driving a very expensive car...
Where does he get the money to buy that car?
Where does he get the money? (p68)

Leswi se a swi ri erivaleni a ku ri leswaku Chavalala wa yiva. Loko a kala a famba hi movha wo durha ku ya hi Hlongwane a swi tiyisisa leswaku wa yiva. Ku kondletela miehleketo ya mininjhere Hlongwane u hetelela hi ku vutisa swivutiso leswi a swo va erivaleni leswaku a nga kuma mali yo endla sweswo ntsena loko a yiva. U ya emahlweni a kombisa hinkwaswo swa tinhundzu ta Chavalala leti kombisaka ku va Chavalala a ri khamba. Mutsari u ri:

Mhaka ya yindlu na yona yi vuriwa yi ri xikombiso xo hlohlotela vukhamba lebyi. Chavalala a nga na yindlu yikulu yi tlhela yi va na tigaraji. Laha ndzeni ka yindlu ya kona ku nga na tithelvhixini, tithelufoni, tigareme. Tibedirhumusuti ti nga lo pyi... (p69)

Loko Hlongwane a ri karhi a boxetela leswi emahlweni ka mininjhere a a tikarhatela ku endla leswaku Chavalala a vonaka a ri na nandzu wo yiva a tlhela a khomiwa. Hinkwawo matshalatshala ya Hlongwane ya tsandzekile ku hlongorisa Chavalala entirhweni.

3.1.4 NTOLOVELO

Lawa i maendlelo lawa hawona ximunhuhakwa xi nga na makungu lawa xi alaka ku cinca eka wona hambiloko xi tsundzuxiwa kumbe xi hlangana na ntlimbo. Eka tsalwa ra *Mulunguntima* Hlongwane u na kungu ra ku alela Chavalala ku kuma ntirho wa vuhlanganisinkulu xikan'we na ku endla leswaku Chavalala a hlongoriwa entirhweni. Loko a sungula kungu ro alana na ku tlakusiwa ka Chavalala, Hlongwane u ri:

A ku na vaChavalala xa kwihi lexi nga ta kuma xitulu va vuhlanganisinkulu laha femeni leyi.
(p1)

Makungu ya Hlongwane i ku alela Chavalala hambiloko a hlangana na munhu a n'wi lemukisaka hi ku biha ka mhaka leyi, a nga tlheleli endzhaku. Mukhari i munghana wa yena, kambe wa ringeta ku n'wi tsundzuxa hi mhaka leyi. Hlongwane u ala a ya emahlweni a ku:

Loko mina Zinjiva ndza ha ri mupfuneti wa mininjhere wa feme leyi, xifanyetana lexi Chavalala a xi nga heli na siku na rin'we xi nunhwile ku tlakuseriwa eka xitulu lexiya. A xi nga pfuki xi xi kumile ndza hlambanya mina m'fana ka sono. (p1)

Hlongwane u tsandzeka na loko a yile a ya ringeta ku dlayisa Chavalala eka dayirekitara hi ku n'wi lumbela ku ta entirhweni a nwile byala. Loko Hlongwane a ringeta u ri:

A wu lavi byalwa namuntlha... kambe hi n'wina mo loko mi vona tiboso ta n'wina mi tiendla onge a mi nwi kasi mi swilovekelo swo ta ni le ntirhweni ma ha nunhwa byalwa. (p9)

Lawa a ya ri matshalatshala yo lava ku n'wi hlongorisa entirhweni Chavalala. Loko leswi swi n'wi tsandzile Hlongwane u yile emahlweni a ringeta ku onha Chavalala vito eka mininjhere mayelano na ku ya ka yena e-Europe. Loko a hleva Chavalala eka Brooks, Hlongwane u ri Chavalala a nga fanelangi hikuva wa ha ri ntsongo, hala tlhelo u kome ngopfu. Tlhandlakambirhi u ni marhengwe, naswona swi ta famba swi va poyila swi tlhela swi poyirisa na feme ya vona. Na laha Hlongwane a nga humeledingana, hikuva Chavalala u vuye a ya e-Europe. Loko sweswo swi n'wi tsandzile, a nga helangi matimba. U yile emahlweni a luka rin'wana rhengu ro endla leswaku Chavalala a hlongoriwa no vonaka a nga ri kahle. U yivile cheke. Loko a yivile cheke u endlile hi vutlhari leswaku swi vonaka onge i Chavalala loyi a nga yiva na Nyeleti va ya hakela xikweleti xa Chavalala. Laha a a tivona a ta fikelela milorho ya yena yo hlongorisa Chavalala entirhweni. Loko a swi bumabumela u ri:

Chavalala na Nyeleti vo fanele ku voniwa nandzu. Va fanele ku pfaleriwa kumbe ku gweviwa. Ku voniwa ka vona nandzu hi loko va hlongoriwile. Ku hlongoriwa ka vona ku ta endla leswaku Mathebula na Maria va kuma ntirho.
(p72)

Mhaka leyikulu a yi ri embilwini ya Hlongwane a ku ri ya leswaku Chavalala a hlongorowa kambe hambiloko a ri karhi a tsandzeka, a nga cinci miehleketo ya yena ya manyala. A a endla manyala endzhaku ka man'wana. Eka hinkwaswo leswi Hlongwane a nga humeledingana. U tsandzekile. Ematshan'wini swilo leswi hinkwaswo a a swi endla swi hetelela swi dlayisa yena n'wini. U sungula a va ekhombiyeni ro holova na Mathebula loyi a nga n'wi tshikisa ntirho le ka The Summit News hi ku lava ku n'wi nyika lowa Chavalala. Loko Mathebula a holovela Hlongwane u ri:

Mhaka ya mina i ya ku va mi ndzi tshikisile ntirho mi ndzi tshembisa ntirho wa hava. U nge ndzi endlile leswi u nga ndzi endla swona.

Vunghana lebyiya se byi hela hi ku copeta ka tihlo. Mathebula u tshembisa ku dlaya Hlongwane, Mathebula u ri: *I want to kill you in public* (p124)

3.2 SWIMUNHUHATWA LESWI KUMEKAKA EKA TSALWA

Eka tsalwa ra *Mulunguntima* hi kuma Swimunhuhatwa leswi Khosa a nga swi tirhisa ku humelerisa hungu ra yena. Ku na Swimunhuhatwa swo fana na 1. Hlongwane ,2. Nyeleti,3. Chavalala, 4. Sasavona na 5. Nsatimuni

3.2.1 HLONGWANE

Hlongwane eka tsalwa leri ra *Mulunguntima* hi yena mulunguntima wa kona. Hi marito man'wana Hlongwane i munhu wa ntima, kambe loyi a tivonaka a ri mulungu. Leswi swi tikomba loko a ehleketa leswaku a nga kota ku thola Mathebula a nga sungulangi a tihlanganisa na bodo leyi nga yona yi nga na vutihlamuleri byo thola, hlongola xikan'we ni ku holela vatirhi. Loko a holova na Nsatimuni, Hlongwane u ri :

“U vula mina sweswo, wa swi tiva leswaku ndzi
Mulungu wa wena?Wa swi tiva leswaku ndzi
Vasi wa wena la? Ndzi ta ku hlongola loko u ri
na nomo,”(P20)

Marito ya vo Mulungu na Vasi ya sunguriwile hi maletere lamakulu ku komba ku tshikilela mhaka ya vulungu byo tinyika bya Hlongwane. Munhu loyi a vuriwaka mulungu wa munhu i munhu loyi a nga thola naswona a holelaka munhu yoleyo, ngopfungopfu loko o kala a vuriwa vasi wa yena. Swi vula leswaku hi yena a nga na vutihlamuleri byo vona leswaku wa ha ya emahlweni a tirha kumbe u lava ku n'wi hlongola, a tlhela a va yena a pimanyetaka leswaku mutirhi loyi a nga n'wi holela mali muni hi vhiki kumbe hi nhweti. Swi ta huma eka mulungu wa yena. Loko a tithemendhela Hlongwane u ri:

Phela mina a ndzi ximunhwa-munhwana. Ndzi dya ni valungu mina. Ndzi tiviwa hi valungu.Mali? Mina mali a hi xiphiso. My problem is not money, my problem is how to use it. (p.10)

Hlongwane u tiringanisa ni valungu hambiloko a ri munhu wa ntima. U tivona a ri na mali ku ringana naswona, sweswo hi swona swi n'wi nyikaka matimba yo vonela vanhu van'wana ehansi. Swi tlhela swi va swona leswi n'wi endlaka mulunguntima. Loko a ehleketa hi Chavalala loyi a a ehleketa leswaku i xirhalanganyi xa yena u ri:

Ku kota swona ndzo fanela ku xi susa laha femeni. Ndzi fanele ku xi lukela mano.Ndzi fanele ku xi hlongola. Hi nomu lowu Mathebula i munhu-nene, hi nga tirhisana. (p33)

Leswi swi tiyisisa leswaku Hlongwane u tiendla mulungu a ri munhu wa ntima. U tinyika hi yexe matimba yo thola na yo hlongola nakambe u tiendla loyi a nga yena a faneleke ku vona ku ri kwihi ku laveka munhu wa njhani. U tlhela a vula na leswi:

“I’ll deal with them accordingly”. I’m just waiting for Mathebula to join us. We’re going to be a good team. Chavalala is just a waste at enterprise. He should be removed immediately. (p35)

Mavulavulelo lawa ya seketela leswaku Hlongwane hi yena mulungu wa le ka Prestige Publication Enterprises. Loyi a n'wi rhandzaka wa nghena entirhweni, hambi a nga ringanelangi, kasi loyi a n'wi vengaka wa hlongoriwa, hambi a nga onhangeni nchumu. U tirhisa marito ya va “waste” na va “removed immediately” ku nga leswaku a nga pfuni nchumu, naswona u fanele ku hlongoriwa hi ku hatlisa.

3.2.2 CHAVALALA

Eka mavito ya Chavalala loko ya helerile i Ephraim Christian Chavalala. Mutsari u tirhisile lera Christian ku fambelanisa ni vutomi bya Chavalala. Christian swi vula Mukriste. Eka tsalwa ra *Mulunguntima* Chavalala u hanyile vutomi bya vukriste. Ku xanisiwa hi Hlongwane ehandle ka nandzu. Maambalelo ya Chavalala ya ku tshama a basile ya landzelela xivuriso xa Manghezi lexi nge: "Cleanliness is next to Godliness". Mutsari u n'wi hlamusela hi ndlela leyi:

A ambarile suti ya ntima, ya minkhwati yo basa.
Thayi na yona a yi ri ya ntima, yi bombela
hembhe yo basa paa! Tintangu ta ntima ti
vangama bya vuntshwa hi ku pholichiwa.(p2)

Nhlamuselo leyi nyikiweke yi kombisa hi ntalo leswaku Christian Chavalala i munhu wo basa swinene naswona u ambala hi ndlela ya mfanelo. Swiambalo swa kona swi hlamuseriwa hi ndlela ya ku fanekerisiwa (match) ya Vukriste. Xikombiso, ku ka a nga rhandzi ku hleva vanhu van'wana ku katsa na Hlongwane loyi a a n'wi venga ngopfu. Leswi swi seketeriwa hi loko a vutisiwa hi mahanyelo ya vatirhikuloni va yena Brooks na Hlongwane. Christian u va hlamusela va ri vanhu va kahle ngopfu. Mutsari u kala a vula leswi:

Vukriste a hi ku nghena kereke ntsena kumbe
ni ku hlaya Bibe. Mbilu ya munhu yi nga va
mukriste hi yoxe, ya swi kota ku biwa hi mpama
ivi yi kangetela tlhelo lerin'wana.

Leswi mutsari a swi kongomisa eka Chavalala endzhaku ko hlamariwa hi leswi Chavalala a a vekiwile eka xiyimo xo phofula mayelana ni mahanyelo ya Hlongwane, kambe yena a tirhisa Vukriste a ala ku vulavula ku biha hi yena. Hi hala tlhelo

Hlongwane u humelerisa Vukriste hi ndlela ya matirhelo ya yena. A ngo tshama a basile ntsena, kambe u tlhela a tirha no rhandza ntirho wa yena. Nakambe i munhu wo fika entirhweni hi nkarhi. Hikokwalaho mutsari a nge:

Chavalala i munhu wo rhandza ntirho wa yena.
I munhu wo hlayisa nkarhi. Siku na siku loko a
nghena efemeni a nga rivali ku xeweta. (p19)

3.2.3 NYELETI

Nyeleti i nchumu lowu talaka ku fambelanisiwa ni ku saseka. Laha ka tsalwa ra *Mulunguntima* Nyeleti i nhwana wo saseka loyi a tirhana na swa ticheke ta feme. Ku saseka ka Nyeleti hi ku vona loko ku vilerisa manana Chavalala loko va n'wi vona ro sungula. Loko Nyeleti na Sasavona va ye le mutini wa Chavalala ku ya luma Chavalala ndleve hi makungu ya Hlongwane, manana Chavalala u ehleketerile leswaku Nyeleti a nga va a rhandzana na nuna wa yena, hi ku vona ku saseka ka yena. Mutsari u ri:

Mbuyangwana a felaka ku saseka, ku tshwuka,
a tlhela a va ni miri wo yimeka. Hambi a ri mani
na mani wa xisati a nge tsaki ku vona Nyeleti a
tshamile ekusuhi ni nuna wa yena. Xi xongile
wanhwana. (p320)

Nyeleti a nga lo saseka xivumbeko ntsena, kambe ni mahanyelo ya yena a ya sasekile. Leswi swi vonaka loko Hlongwane a holovile na Nsatimuni hikuva Nsatimuni a ala ku rhumiwa hi Hlongwane ku ya xava sopo. Nyeleti yena u ri:

Tisani kunene ndzi ya mi xavela mi tshika ku
bisana pongo mi nga ta tihumesa moya mi ri
vanhu vakulu. (p20)

3.2.4 NSATIMUNI

Vito leri ri na ku vutisa xivutiso xa leswaku i wansati muni wo tani? Nsatimuni u vonaka a ri karhi a hlamarisa hi tindlela to hambana. Yin'wana ndlela hi loko a vonaka a ri yena a nga chaviki ku phikizana na Hlongwane, loko lavan'wana vavasati va n'wi chava ngopfu Hlongwane. U kombisa ku ka a nga n'wi chavi loko a ala loko an'wi rhuma ku ya n'wi xavela sopo. Nsatimuni u hlamula Hlongwane a ku;

Ndzi tholeriwe ku ta xavela wena tisopo ni maswinkwa mina?..swona ndzi lo thola hi wena? A ndzi tholangi hi feme?

Ku hlamarisa ka Nsatimuni hi tlhela hi ku vona loko a lweriwa hi majaha mambirhi, lava yena a a nga va tivi naswona ku ri hava na un'we loyi a a rhandzana na yena. Mutsari u ri:

Ku tshama ku khomana majaha man'wana ebolweni hi Sonto rin'wana kwale ka Homu...va holovela ku va va kwetlembetana hi mahanyelo ya yena. (p21)

Nakambe hi tlhela hi vona ku hlamarisa, loko a ya tumbelela Hlongwane le xivaleni xa timbuti loko Hlongwane a yile en'angeni Xingovenana. Loko a bula hi leswi a nga swi vona u ri:

Mina ndzi n'wi tlhavile hi thoci wanuna. Ndzo ta ndzi yi khomile hi voko ndzi yi timile. Ku na fika kwalahaya xivaleni ndzo twa kapi-kapi mati, ndzo kombetela ndzi n'wi tlhava...Ndzi thocile mina. (p18)

Swi komba xitiyanhlana lexi Nsatimuni a nga na xona no hlamarisa hikuva hi ntolovelo vavasati i vanhu vo chava, ngopfungopfu leswi mhaka leyi a yi humelela nivisiku.

3.2.5 SASAVONA

Loko va ku munhu wa sasa hileswaku u kota ku endlela van'wana vanhu swilo swa kahle. Sasavona eka tsalwa ra *Mulunguntima* u vonaka a ri karhi a sasa Chavalala hi ku ya n'wi luma ndleve loko a ta va a twile makungu ya Hlongwane , ya ku lava ku tsandzekisa Chavalala ku kuma ntirho wa vuhlanganisinkulu na ku ya eEurope. Loko Sasavona a hlamusela Chavalala u ri:

Haa, buti Ephraim mi hi vona hi ta hi rhangisanile hi ri tani na sesi Nyeleti swi hi tsandza ku etlele. Ti tlanga magenge le ntirhweni, se hina hi twanane leswaku swa antswa hi ta hi ta mi luma ndleve rigogo ra ha tsakama. (p30)

Nakambe loko Sasavona a vulavula na Mlambo wa phorisa u sasa Nyeleti hi ku kombisa phorisa leswaku u khomeriwa mahala a ku:

Phela sesi Nyeleti vo fela sopo. Mina ndzi hlambanya ndzi vuyelela, mi ta ndzi vutisa. Kambisisani kahle mhaka ya kona mi ta wu kuma ntiyiso wa yona. (p94)

Ku sasa ka Sasavona hi tlhela hi ku vona loko a ri yena a yaka a ya hlamusela murhandziwa wa Nyeleti, Levy hi ta ku khomiwa hi maphorisa ka Nyeleti. Mutsari u ri:

Sasavona a n'wi tshandza ni ku n'wi khongerisa. A vula leswaku Xikwembu xi ta swi vona. A n'wi tshembisa leswaku u ta hatla a tivisa Levy. (p71)

Hi tlhela hi vona ku sasa ka Sasavona loko a kombela entirhweni a ya ekhoto ku ya yingisela hi ta nandzu wa Nyeleti. Loko a hlamula Hlongwane loko a n'wi vutisele hi ta lomu a yile kona Sasavona u ri:

Mina a ndzi yile eka majisitarata. A ndzi yile ekhoto ya sesi Nyeleti. Sesi Nyeleti hi hanya swin'we. Hi kule swin'we. (p83)

NDZIMA YA 4

4.1 XIKONGOMELO XA TSALWA

Nkongomelo wa tsalwa ra *Mulungutima* i ku lemukisa vanhu leswaku lomu mitirhweni va kona vanhu lava va endlaka vukungundzwana. Va kona vanhu lava va alelaka vanhu van'wana ku va va kuma swiyimo swa mitirho leswi swi va faneleke. Khosa u humesela erivaleni vubihi lebyi vanhu va endliwaka byona hi varhangeri va vona. Hlongwane u kombisa ku va a venga Chavalala leswaku a nge n'wi pfumeleli ku kuma xitulu xa vuhlanganisikulu. Hlongwane u tibusuma a ku:

Ndzi nge swi pfumeli sweswo mina. Na siku na rin'we! Ndza hlambanya. Heyi ndza ha hefemula. (p15)

Leswi swi kombisa vukungundzwana lebyi Hlongwane a nga na byona. U tirhisa ku titwa ka yena ehenhla ka Chavalala ku tlula ku landzela milawu ya matholelo leyi yi

faneleke. Nakambe mutsari u lava ku kombisa vanhu leswaku vanhu va endla vukungundzwana na hi matirhelo ya vona lomu mitirhweni. Khosa u kombisile vukungundzwana bya Hlongwane hi ku va Hlongwane a nyenga entirhweni. Loko Hlongwane a tibuma u ri :

Hi mina Boso ya lahaya femeni nakona Boso a yi nyengi etirhweni yo huma ehofisini. I mani ndzi nga ta nyengela yena ndzi ri nwini wa feme? (p23)

Mutsari u kombisa hilaha vatirhi va rivalaka hakona leswaku entirhweni va lo thoriwa. Laha a kumaka va titwa onge se hi vona va nga tithola. Laha Hlongwane a tlhelaka a tivula n'wini wa feme.

Kun'wana mutsari u kombisa ku xaniseka loku vatirhi va hlanganaka na kona ehansi ka varhangeri va vona. Laha femeni ya Prestige Publication Enterprise, vatirhi vachavisiwa hi murhangeri wa vona Hlongwane. Va tshamela ro kariheriwa na ku tshembisiwa ku hlongoriwa. Leswi hi swi twa loko Hlongwane a byela Nsatimuni a ku:

Wa swi tiva leswaku ndzi Vasi wa wena la?
Ndzi ta ku hlongola loko u ri na nomu. (p20)

Mutsari u kombisa vukungundzwana bya le mintirhweni ni hi ndlela leyi van'wana va onhiwaka mavito hakona va nga dyohangi nchumu. Van'wana vanhu va hetelela va hlongoriwa emitirhweni handle ka nandzu. Ku yiviwa ka cheke hi Hlongwane hi xikongomelo xo dlayisa Chavalala entirhweni hi yin'wana ndlela ya vukungundzwana. Loko Hlongwane a bumabumela manyala lawa u ri:

Chabalala na Nyeleti vo fanele ku voniwa nandzu. Va fanele ku pfaleriwa kumbe ku gweviwa. Ku voniwa ka vona nandzu hi kona loko va hlongoriwile. (p72)

Kun'wana mutsari u kombisa na leswaku vanhu lava va endlaka vukungundzwana va va endlela ku nyika maxaka ni vanghana va vona swivandla swa mitirho hambi va nga ringaneli . Leswi hi swi twa loko Hlongwane a ku:

Ku hlongoriwa ka vona ku ta endla leswaku Mathebula na Maria va kuma ntirho, swilo laha femeni swi nga famba kahle hikuva Mathebula i munhu wo twisisa.

Khosa u tlhela a lava ku lemukisa na vanhu lava va nga ni vutihlamuleri byo fana na tidayirekitara ta tifeme leswaku va nga hlongoli kumbe ku thola munhu hikokwalaho ka mavonelo ya munhu wo karhi entirhweni. Loko leswi swi humelela feme yi nga hlongola munhu a ri hava nandzu, kumbe yi thola munhu a ri hava vutivi lebyi lavekaka eka ntirho wolowo. Leswi u swi humelerisa hi ku vumba ximunhuhatwa Brooks lexi a xi fanele ku vabiriji ra Hlongwane ro endla vukungundzwana. Hlongwane u byela mininjhere Brooks a ku: *I have George Mathebula here with me. (p63)*

Leyi yi va yi ri ndlela yo lava ku kuma mpfumelelo wo hetelela wa ku thola munghana wa yena. Nkateko Brooks a nga yimangi na wona maendlelo ya Hlongwane. Brooks u tsundzuxile Hlongwane hi ta milawu ya matholelo, leyi khumbaka Board of Directors, na leswaku Hlongwane na Brooks va hava matimba. Mutsari u tiyisisa hi ku vula leswi:

A a nga n`wi hembeli. Hlongwane u endla onge feme leyi i ya yena. U endla hi ku rhadza. U famba hi ku rhandza. U khoma vatirhi.(p64)

Leswi hi tlhela hi swi vona loko Hlongwane a ringeta ku onha vito ra Chavalala hi ku n`wi hembela a ku u ta entirhweni a pyopyiwile. Ku lava ku n`wi dlayisa, u swi vula emahlweni ka dayirekitara yena nkulukumba Briggs. Loko Briggs a a nga tirhisangi vumunhu a a ta va a alerile Chavalala ku ya e-Europe a nga onhanghi nchumu hikuva Chavalala a hi munhu wo nwa loko a ri entirhweni.

Nakambe mutsari u lava ku lemukisa vanhu leswaku lomu mitirhweni vanhu va tirhisa mirhi va tirhisela vatirhikulobye. Leswi u swi humelerisa loko a hi komba Hlongwane a ri karhi a tirhisa mirhi ya n'anga Ngoveni. Hlongwane u tirhisa mirhi leswaku a ta endla vukungundzwana hi ku rhandza lahaya femeni. U lava ku yingisiwa hambi a nga endli swona. Hlongwane u boha switshungulo na ku fundza mirhi loko a vulavula na lava a lavaka leswaku va n'wi yingisela. Hlongwane wa tshemba leswaku va n'wi yingisela. Hlongwane wa tshemba leswaku mirhi ya tirha. Loko a yi bumabumela u ri:

Kambe! Ndzi tiyile man! Nànga ya mina a hi xinàngana. Hambi a ri Mlambo o ndzi ceceleta Kunene... I ncini xi n`wendlaka leswaku a landza va-Mathebula a siya mina kwala tsheveni ra mhaka? Xingovenana a hi ximunhwana. (133)

Hi hala tlhelo u kombisa na leswaku nkarhi wun'wana vanhu va endla vukungundzwana va tshembe magqweta. Leswi u swi kombisa loko Hlongwane a tshembile gqweta leri hala tlhelo a ku ri n'wana wa makwavo wa yena wa xisati. A a tshembe gqweta Lunga Khuzwayo leswaku hambiloko a endlile vukungundzwana ku fika kwihi, Lunga u ta n'wi yimelela a huma a nga voniwanga nandzu. Loko Hlongwane a bumabumela Lunga u ri:

Lunga i gqweta ro duma eJoni. U dumile hi ku khoma timhaka ta vurhavela ni to rhomba tibangi. Se ximhakana xo fana ni xa vuxisi xo fana na lexi a hi ntangha ya yena. I ricece. (p106)

4.2 NKATSAKANYO

Mutsari u tirhisile vuswikoti bya yena ku humelerisa ndlela leyi vukungundzwana byi humelelaka hayona lomu mitirhweni. Vanhu va xanisiwa no xaniseka va nga onhangji nchumu. Vanhu va kayetiwa mitirho leyi yi faneleke hikokwalaho ka swivangelo swo hambana. Nkarhi wun'wana va tsandzekisiwa hikokwalaho ka vanhu lava va chavaka

mitlhotlho (challenges) lomu va tirhaka kona. Va chava ku tluriwa hi vanhu lava va nga va kuma va ri karhi va tirha eka tindhawu toleto. Kun'wani va rhandza ku voniwa va ri vanhu vo kota ku pfuna hi ku nghenisa vanghana ni maxaka ya vona eka tindhawu ta mitirho swi nga fanelanga. Lowu i tlhontlho eka varhangeri ni vurhangeri ku dyondza leswaku va nga tholi munhu kumbe ku n'wi hlongola loko va nga lavisisangi va kuma swi fanerile. Kun'wana mitirho ya xaniseka ku pfumaleka mbuyelo wo khomeka hikokwalaho ka maendlelo ya vukungundzwana. Ntshovelo eku heteleleni wo ya wu vohla ematshan'wini yo ya wu kula hikokwalaho ko pfumaleka ka vutivi lebyi byi lavekaka mayelana na ntirho wolowo.

NDZIMA YA 5

5. NKATSAKANYO WA NDZAVISISO NI SWIBUMABUMELO

5.1 NKATSAKANYO

Vukungundzwana i mhaka leyi yi endliwaka hi vanhu hikokwalaho ka swivangelo swo hambanahambana. Van'wana va endla vukungundzwana hikokwalaho ka ku lava ku tivuyerisa no tifumisa vona vinyi kasi van'wana va endla vukungundzwana hikokwalaho ka mona, mavondzo ni makwanga ya leswaku swilo swi fanela swi lawuriwa hi vona hambu swi nga fanelangi. Nkarhi wun'wana vukungundzwana lebyi byi vangiwa hikokwalaho ko lava ku thola vanghana ni maxaka ya vona eka swiyimo swa le henhla swa mitirho. Laha u kumaka ku siyiwa ehandle vanhu lava va nga na vuswikoti bya mitirho yoleyo, kumbe va va va yile ni le xikolweni va ya dyondzela mitirho yoleyo, kambe ematshan'wini ku thoriwa vanhu lava va nga dyondzelangiki kumbe va va

pfumalaka ntokoto mayelana na mitirho yoleyo. Ku fana na le ka tsalwa ra *Mulungutima* loko Hlongwane a a lava ku thola Mathebula eka ntirho wa vuhlanganisinkulu, ku ri hileswaku Mathebula u hava vutivi bya ntirho lowu, kambe a nga na byona Chavalala a siyiwa ehandle. Mhaka hileswaku Mathebula i munghana wa yena Hlongwane. Chavalala, Hlongwani wa n'wi venga, kutani u vona swi antswa a thola munhu wo ka a nga wu tivi ntirho. Vaendli va vukungundzwana va swi tiva leswaku leswi va swi endlaka a swi lulamangi. Leswi hi swi vona loko Hlongwane a tshemba n'anga Ngoveni ku n'wi yimayima leswaku entirhweni va nga vuli nchumu, hambi a endla swilo swo hoxeka. Hi tlhela hi n'wi vona a tirhisa ku tshemba gweta Lunga Khuzwayo leswaku a ta n'wi yimelela hambi a tlula nawu.

Tirhisana na mutirhi loyi a tirhana na swa ticheke ku nga Nyeleti Mthombeni. Ku kumekile xigangu xa Mathebula Maria leswaku xi tihundzula Nyeleti xi ya hakela akhawunti ya Chavalala evhengeleni ra ka OK eTzaneen. Hlongwane hi yena a yiveke cheke, kutani ku kumeka Jerico ku fojara misayino ya Brooks na Hlongwane.

Endzhaku swi kumekile hi vulavisisi bya fokisi Mlambo, ivi Hlongwane ni vanghana va yena va khomiwile. hileswaku ku yile vona ejele, ku nga ri Chavalala. Ematshan'weni Chavalala u lo vonaka a vuyile ni vutivi lebyintshwa Europe lebyi a byi nyanyisa ku va a languteka a ri yena loyi a a faneriwa hi ku tlakusiwa.

5.2 SWIBUMABUMELO

Endzhaku ka ndzavisiso lowu hi bumabumela leswaku ku va na milawu leyi tiyeke leyi yi nga tirhisiwaka ku sirhelela vanhu lomu va tirhaka kona leswaku timfanelo ta vona ti nga tshuki ti kavanyetiwa. Vathori na vona va va ni ku landzelerisa eka vatirhi va vona ngopfungopfu loko swi ta eka swa tidyondzo ta vona. Nakambe vathori va tshika ku va na mboyameloethelo, laha u kumaka va tirhisa mavonelo ya tlhelo rin'we, laha a va fanele va yingisa matlhelo hinkwawo ku va va kuma ntiyiso wa mhaka hi ntalo. Vathori

va fanele va tlhela va tekela enhlokweni leswaku loko vukungundzwana byi endliwile ku lahlekeriwa lokunkulu ku le ka feme, ku nga ri eka loyi a endlaka vukungundzwana efemeni. Kasi loko vanhu lava va byi endlaka va tshuka va kumiwa ku fanele ku tirhisiwa milawu yo tika ehenhla ka vona; xikombiso va nga khomiwa va pfaleriwa emakhotsweni nkarhi wo leha, leswaku na van'wana lava a va ha ehleketa ku byi endla va ta chava. Ngopfungopfu leswi vukungundzwana byi endlaka leswaku nhluvuko wu hlwela hikokwalaho ka nkala-vutivi lowu wu hetelelaka wu va kona, hikokwalaho ko thoriwa ka vanhu vo hoxeka emitirhweni.

MATSALWA LAMA TIRHISIWEKE

Abrams M.H 1971 *A glossary of literary terms*, New York Richard and Winston

Crystal D, 1997. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge University Press

Davis J. 2004 *Corruption in public service delivery*, Massachusetts Institute of technology Cambridge University Press ,USA

Encyclopedia 2013 Oxford University press

Grace , W 1965, *Response to literature*, New York MacGRAW , Hill

Gray Martins, 1985 *A dictionary of Literary Terms Longman*, York Press, Harlow, Essex

Khosa T.H 1979 *Manyunyuy ya Xitsotso*, J L Van Schlk

- Khosa T.H. 1994, *Mulunguntima*, J.L Van Schalk
- Machete H.A. 2001, *Dyondzo ya tin`wana ta tinovhele ta Xitsonga* (published) M.A Dessertation, Sovenga. Yuniversity of Limpopo.
- Mickec A . 2003, *Textual Analysis Googles books*, Wikipedia (03|06|09)
- Msimeki B.E, 1996, *Characterisation in Murhandziwana and Manyunyu ya Xitsotso*: Unpublished M.A Dessertation, Braamfontein RAU.
- Mtombeni B.K.M, 1971 *Ndzhaka ya vusiwana*, Via Africa Limited
- Mtombeni B.K.M. 2008 *Mibya ya Nyekanyeka*, Mangalani book Service
- Nkuzana K.J. 1996, *Acritical Assessment of B.K.M. Mtombeni`s creative works*, unpublished Doctoral Thesis, Pretoria, UNISA.
- Oxford Advanced Learners Dictionary* , 1948, Oxford University Press
- Robertgers A.J. 2004. *The Struggle against corruption Palgraic Macmilan*
- Rodgers, Williams, Round, 2008 *Workplace Crime and the formal economy in ucrine*, university of Birmningham, UK
- Smith D, 1978, *A Peculiar Eclipsing: Women`s Exclusion from Men`s culture*
- The Workbok Encyclopedia, vol.7*, 1992, Great Britain
- Webster M, 1986, *Characterisation*, Mancherster University Press
- Zygidopoulus S.C. fLaming P.J, Rotherburg S, 2008, *Rationalization, Overcompesation and Esclation of corruption in Organizations*, Cambridge University Press.